

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 491-520.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.04.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN’DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ (1747-1844)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1669563>

 FÜSUN KARA*

ÖZ

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, tarih boyunca büyük güçlerin ve medeniyetlerin mücadele sahası olmuştur. Erken dönemlerden itibaren Sabirler, Hazarlar ve Hunlar gibi Türk toplulukları, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Selçuklu döneminde başlayan yoğun Türk göçleri, Azerbaycan’ın Türkleşme sürecini hızlandırarak günümüz Azerbaycan kimliğinin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Ancak 18. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde farklı bir yönetim biçimi olan hanlıkların ortaya çıkmasıyla önemli bir dönüm noktası yaşamıştır. Safeviler ve Afşarlar döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla Azerbaycan toprakları çeşitli Türk hanlıklarının kontrolüne geçmiştir. 18. yüzyılın başlarında Nadir Şah Afşar’ın ölümünden sonra, bölgedeki hanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri’nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır. Güney Azerbaycan kurulan önemli hanlıklar; Tebriz, Hoy, Karadağ, Merağa, Urmiye, Hanlıklarıdır. Kuzey Azerbaycan’da kurulan önemli hanlıklar; Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Kuba Hanlıklarıdır. 18. yüzyılda Güney Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin tarihi ve siyasi gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüş, bu Hanlıklar yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya’da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir. Azerbaycan’daki Hanlıklar dönemi, ülkenin tarihsel gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Hanlıklar Azerbaycan’ın siyasi, ekonomik ve kültürel yapısını etkilemiş, ancak bölgesel parçalanma nedeniyle uzun süre varlıklarını sürdürmemişlerdir. Rusya’nın Kafkasya’daki hâkimiyetiyle birlikte bu dönemin sona ermesi, Azerbaycan’ın modern tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Bu makalede; 18. yüzyılda Azerbaycan’da bağımsızlığını ilan eden Türk Hanlıkları idari, iktisadi ve kültürel bağlamda araştırılarak, kaleme alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Azerbaycan, Hanlıklar, Tarih, Kültür.

SHINING STAR AZERBAIJAN HISTORICAL AND CULTURAL TRACES OF TURKISH KHANATES (1747-1844)

ABSTRACT

With its strong strategic location, rich economic resources and colorful nature, Azerbaijan has been a battleground for great powers and civilizations throughout history. From early times, Turkish communities such as the Sabirs, Khazars and Huns shaped the social and cultural structure of the region. Intense Turkish migrations,

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE, E-Posta: fkara@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2100-1788.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

which began during the Seljuk period, accelerated the Turkification process of Azerbaijan and formed the basis of today's Azerbaijani identity. Azerbaijan has been under the rule of many states throughout its history. However, the 18th century saw an important turning point in Azerbaijani history with the emergence of khanates, a different form of government. With the weakening of the central authority during the Safavid and Afshar periods, Azerbaijani lands came under the control of various Turkish khanates. After the death of Nadir Shah Afshar in the early 18th century, the khans in the region declared their independence. Azerbaijani Khanates are examined in two parts according to their geographical location and political life. The khanates located south of the Aras River are called the South Azerbaijan Khanates, while the khanates located north of the River are called the North Azerbaijan Khanates. Important khanates established in South Azerbaijan are the Tabriz, Hoy, Karadagh, Maragha and Urmia Khanates. The important khanates established in Northern Azerbaijan are; Ganja, Baku, Sheki, Shirvan, Karabakh and Quba Khanates. In the 18th century, the Southern Azerbaijan Khanates played a critical role in the historical and political development of the region. This period is considered as an important transition period in the history of Azerbaijan. The independence of the Southern Azerbaijan Khanates was short-lived, and these Khanates were forced to recognize Iranian sovereignty again. The Northern Azerbaijan Khanates were in constant struggle with each other and formed various alliances against external threats. Towards the end of the 18th century, the Russian Empire began to target the Khanates by following a policy of expansion in the Caucasus. The Northern Azerbaijan Khanates in the 18th century greatly influenced the political and military structure of the region. The Khanates tried to maintain their existence under the pressure of great powers such as the Ottoman Empire, Iran and Russia, but were annexed by Russia in the early 19th century and lost their political existence. The Khanate period in Azerbaijan was an important stage in the historical development of the country. The Khanates influenced the political, economic and cultural structure of Azerbaijan, but could not maintain their existence for a long time due to regional fragmentation. The end of this period with the Russian dominance in the Caucasus was also an important turning point in the modern history of Azerbaijan.

In this article; The Turkish Khanates that declared their independence in Azerbaijan in the 18th century will be researched and written in the administrative, economic and cultural context.

Keywords: Turks, Azerbaijan, Khanates, History, Culture.

GİRİŞ

Efsaneye göre Premeteus gökten ateşi çalarak, insanlığa hediye etmiş, bu nedenle Tanrılar Premeteus'u cezalandırmış, Premeteus'un göğsünü her gün yemekle görevli bir kara kartalı, ona musallat etmişti. İnsanlığa sonsuz ışığı armağan eden Premeteus, her gün aynı işkenceye maruz kalsa da her defasında kendini yenilemiştir. Kafkasya Premeteus'un çarmıha gerildiği cezalandırıldığı bölgedir. İnanişaya göre tıpkı efsanede ki Premeteus gibi Kafkasya bölgesi de cezalandırılmıştır. Bu yüzden Kafkasya coğrafyası konumu, doğal enerji kaynakları nedeniyle istila ve ağıtlara maruz kalmış, Kafkasya halkı bir türlü rahat nefes alamazken kendini sürekli yenilemekle mücadele etmiştir.¹

Kafkasya bölgesi Orta Asya, Orta Doğu, Anadolu ve Avrupa Rusya'sını birbirine bağlayan noktada olup, jeopolitik ve jeostratejik önemi oldukça yüksektir.² Güney Kafkasya'nın en büyük ülkesi olan Azerbaycan; doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Rusya'ya, batıda Ermenistan'a, güneyde İran'a, kuzeybatıda ise Gürcistan'a komşudur. Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ise İran ve Ermenistan'la çevrilidir. Kuzeybatıda Türkiye ile de kısa bir sınırı bulunmaktadır.³ Azerbaycan Anadolu ve Kafkasya dağ uzantıları arasında geçiş noktasındadır. Tarih boyunca Batı ile Doğu'nun, Avrupa ile Asya'nın gözde ulaşım güzergahı olmuştur.⁴

Azerbaycan bölgesinin en eski adı Atropat'dır.⁵ Grekçe'de "Atropatene", Orta Farsçada "Aturpatakan", Ermenice'de "Atrapatakan", Süryânice'de "Azarbaygan" olarak bilinen kelimenin, Arapça'da g ve c harflerinin değişmesi ile "Azerbaycan" kelimesine dönüştüğü bilinmektedir.⁶ "Atar" kelimesi Fars dilinde "ateş", "Pata" kelimesi de "ülke" anlamını taşır. Bu nedenle eski tarihçiler Azerbaycan bölgesine "Ateşler Ülkesi" adını vermiştir. Arap-İslam tarihçilerinden Taberî'ye göre ; "ibadet edilen ateşin en büyüğü burada bulunduğundan bu memleket Azerbaycan adı verilmiştir."⁷ Diğer bir inanişaya göre Azerbaycan adı İlk Çağlarda bölgede yaygın olan Mecusilik dini ile ilgilidir. Bu rivayate göre "od" kelimesi ateş anlamına "baygan" kelimesi muhafız anlamına gelirdi. "Ateşin Muhafızı" anlamına gelen "Azerbaygan" adı zamanla "Azerbaycan" a dönüşmüştür.

¹ Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan" *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 154.

² General İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 10.

³ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "Azerbaycan Ülke Bülteni", 2013, s. 2 <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf>, 10.03.2025 sa. 20:00.

⁴ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 319.

⁵ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940. s. 5.

⁶ Buniyatov, *agm*, s. 319.

⁷ Caferoğlu, *age*, s. 5.

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, İlk Çağlardan itibaren büyük güçlerin ilgi odağı oldu. Ülke sınırlarının sıklıkla değişmesi sonucu bazı tarihi dönemler için ülkenin sınırlarını net olarak tespit etmek zor olmaktadır. Azerbaycan tarihinde bilinen ilk devlet Manna Krallığı'dır. Urartular, MÖ 800 yıllarında başkent Hasanlu'yu alarak, Manna Krallığı'na son verdi. Azerbaycan MÖ 7. yüzyılda Medlerin, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. Pers İmparatoru Darius'un, Gaugamela Savaşı'nda (MÖ 331) Büyük İskender karşısındaki büyük yenilgisinden sonra bölge, Romalıların hâkimiyeti altına girdi. Büyük İskender Persleri yenerek, Orta Asya'ya doğru ilerledi. Doğu ile Akdeniz dünyası arasında bağlantı kurmayı amaçlayan Büyük İskender, Orta Asya'da Türkmen saldırıları karşısında güneye yönelmek zorunda kaldı. Çin'e ulaşabilmek için Orta Asya'da büyük şehirler ve garnizonlar inşa ettirdi. Güney Azerbaycan ve İran'ın batı kısımlarını İranlı satrap Atropates'in vassallığına verdi.⁸

Batılıların bu bölgede petrol ile ilk tanışması Büyük İskender dönemine rastlar. İskender'in Türkistan mücadelesinde Makedonyalı bir asker olan Proksenes, Oxus (Ceyhun) Nehri civarında kral çadırı kazarken koyu yağlı bir sıvı bulmuş, ancak bunun petrol olduğu anlaşılmamış ve zeytinyağına benzetilmişti. Büyük İskender'in ölümünden sonra Atropates, müstakil bir krallık kurmuş ve bu krallığa "Atropetes'in ülkesi" anlamına gelen Grekçe Atropatene⁹ adını vermiştir. Bölgede ikinci büyük krallığı MÖ 220 yılında Seleukos¹⁰ hükümdarı III. Antiokhos kurdu. Azerbaycan bölgesi Romalılar ve Parthlar arasında sürekli el değiştiren tampon bölge durumunu aldı. Parthlardan sonra 227 yılında İran'da kurulan Sâsânîler, başkent Erdebil olmak üzere Azerbaycan'ı tamamen ele geçirdi. Sâsânîler döneminde Azerbaycan, Zerdüştiliğin en önemli merkezlerinden oldu. İslam fetihlerinden önce bölgede son olarak, 624 yılında Bizans İmparatoru Herakleios'un hâkimiyeti görülmektedir. Hz. Ömer'den sonra İslam fetihlerine sahne alan Azerbaycan, Emeviler döneminde Kafkaslardaki fetih hareketleri için üs olarak kullanıldı. Abbasiler döneminde Bâbek el Hürremî¹¹ tarafından başlatılan tehlikeli isyanlar olsa da bölgede ticari gelişmeler hız kazandı. Azerbaycan bölgesinde yer alan şehirler büyük bir ticaret merkezi haline dönüştü. Abbasilerin bölge üzerinde devlet otoritesi zayıfladıktan sonra sırasıyla Şirvanşahlar¹², Sâcoğulları,¹³ Revvâdîler,¹⁴ Sellârîler,¹⁵ Şeddâdîler¹⁶ ve Ahmedîlîler¹⁷ gibi hanedanlıklar hüküm sürdü.¹⁸

İlk Çağlardan beri Türkler dünya üzerinde çok geniş bir alanda yaşam sürdürmüş, askeri ve siyasi teşkilatlanmadaki ustalıklarıyla tarih boyunca en fazla devlet kuran milletlerden biri olmuştur. Bu bakımdan Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk halklarının tarih, kültür, edebiyat, mimari vb. eserlerini bilimsel ve etik

⁸ Buniyatov, *agm*, s. 319.

⁹ Azerbaycan adının Atropatene'den geldiği genel geçer rivayetler arasındadır.

¹⁰ Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olan I. Seleukos Nikator, Büyük İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan Diadokhlar savaşlarında önemli bir rol oynamış, Babil'i ele geçirmiş, ardından doğuya doğru genişleyerek İran, Mezopotamya ve Orta Asya'nın büyük bir kısmını kontrol altına almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. John D. Grainger, *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, London 1990.

¹¹ Bâbek el-Hürremî, 9. yüzyılda, özellikle Abbasî İmparatorluğu'nun hâkimiyetine karşı yürütülen en önemli isyanlardan birinin lideridir. Azerbaycan bölgesinde Hürremîler olarak bilinen bir dini ve siyasi hareketin yükselmesinin sonucudur. Bâbek, Hürremî mezhebinin savunucusu olarak, Zerdüştlüğü ve Sünni İslam'ı reddedip, özellikle Emevîler ve Abbasîler'e karşı başlattığı direnişle tanınır. Bu isyan, büyük ölçüde yerel halkın tarımsal ve ekonomik yükümlülüklerinden bıkan köylülerinin desteğini alarak güç kazanmıştır. Bâbek'in isyanı, Abbasîler tarafından 835 yılında nihayetinde bastırılmış ve Bâbek öldürülmüştür. Bu isyan, Orta Doğu'da mezhep çatışmalarının ve halk ayaklanmalarının örneklerinden biri olarak tarihsel önem taşır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebülfez Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri" *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Muhammet Kemalöğlü, C. 4, S. 8, Gümüşhane 2013.

¹² Şirvanşahlar, 9. yüzyılda kurulan ve özellikle Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde hüküm süren önemli bir Türk hanedanıdır. Bu hanedan, Abbâsîlere karşı bağımsızlık mücadelesi vererek, Batı İran'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan topraklarda hüküm sürmüştür. Şirvanşahlar, Safevîler'in yükseldiği dönemde zayıflamış, ancak Osmanlılar ve Safevîler arasında denge unsuru olmuştur. Şirvanşahların hüküm sürdüğü dönemde, bölge kültürel ve sanatsal olarak önemli bir gelişim göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

¹³ Sâcoğulları, 11. yüzyılda Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da hüküm süren bir Türk beyliğidir. Selçukluların artan etkisi ile birlikte bu beyler, bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir. Sâcoğulları, özellikle Bizans ve Gürcülerle olan çatışmalarında etkili olmuş, ancak nihayetinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlılıkları nedeniyle zayıflamışlardır. Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", *Türkler*, C.4, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

¹⁴ 11. yüzyılda, Azerbaycan ve çevresindeki bölgelerde hüküm süren Revvâdîler, Selçuklu Devleti'nin kurucusu Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a bağlıydı. Revvâdîler, Selçuklu yönetimi altında bağımsızlıklarını koruyarak yerel bir hükümet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. En tanınmış hükümdarları, aynı zamanda Selçuklu veziri olan İbn Revvâdî'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁵ 10 ve 11. Yüzyıllarda Selçukluların bölgedeki etkisiyle ortaya çıkan Sellârîler (Müsâfirîler/Kengerîler), Azerbaycan'da hüküm süren bir Türk beyliğidir. Bu hanedan, özellikle 1038-1060 yılları arasında kısa bir süre için bölgede güçlü bir hükümet kurmuştur. Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesi ve bölgedeki diğer güçlerin çatışmaları nedeniyle Sellârîler, Selçuklu egemenliği altına girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Sellârîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁶ Şeddâdîler, 10. yüzyılın başlarından 12. yüzyılın sonlarına kadar güneydoğu Kafkasya'da hüküm süren bir Türk hanedanıdır (951-1175). Azerbaycan'ın Gence ve çevresinde egemenlik kurmuş, bölgenin kültürel ve ekonomik gelişimine katkı sağlamıştır. Şeddâdîler, Abbâsîlere ve daha sonra Selçuklulara bağlılık göstererek, Orta Çağ'ın sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Şeddâdîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

¹⁷ Ahmedîlîler, 13. yüzyılda Azerbaycan'da Merâğa ve Tebriz'de hüküm süren bir Türk beyliğidir (1108- 1227) Bu Hanedan, Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı dönemde, bölgenin yerel yönetimlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Ahmedîlîler, özellikle Moğolların Orta Doğu'yu işgal etmesi sırasında bölgesel güçlerini kaybetmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Ahmedîlîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

¹⁸ Buniyatov, *agm*, s. 319.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

çerçeveler doğrultusunda araştırmak önem arz etmektedir. Her biri ayrı önem teşkil eden Türk ülkelerinin, Türk birliği bünyesinde önemli mevkileri vardır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın duayen tarihçisi Ziya Buniyatov'un dediği gibi; “*Türk Dünyası'nın omurgasını oluşturarak doğu ve batı Türklüğü arasında köprü vazifesini gören Azerbaycan*”ın karanlık dönemlerine ışık tutularak, tarihinin araştırılması ve aydınlatılması Türk milli mirası açısından çok önemli bir hazine olup, değer arz etmektedir.

1. Rüzgâr Gibi Hızlı Türk Süvarileri Azerbaycan'da

Azerbaycan'a yönelik ilk Türk akınları MÖ7. yüzyılda İskitler¹⁹ tarafından gerçekleştirildi. 120 yılında Sabirler/Suvarlar bölgenin hâkimi oldu. 4. ve 5. yüzyıllarda ise Azerbaycan, Hunların geçiş güzergâhı haline geldi. Sabir Türklerinin varisi olan Hazarlar, 700 yıllarında bölgeye yerleşti ve İtil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir devlet kurdu. Hazarlar Kafkasya'dan Macaristan'a uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hazar Türkleri sayesinde ticaret ve sanat gelişti.²⁰

Tarih boyunca birçok Türk boyu Kafkasya'ya Derbend geçidi üzerinden giriş yaptı. Bu geçit, öyle yoğun şekilde Türk göçlerine sahne oldu ki, halk arasında “*Türk Kapısı*” olarak anılmaya başlandı. Yani Derbend, Türklerin Kafkasya'ya açılan ana kapısıydı.²¹ Urfalı Mateos'un eserinde; “*uzun saçlı, yaylı ve mızraklı*” “*kanatlı yılanlar*”, “*bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemiştir*” diye tanımladığı askerler de bölgedeki Türklerdi.²² Azerbaycan Hun, Göktürk ve Hazarlar döneminde Türklerin kontrolü altında olsa da Oğuzlar (Türkmenler) Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce 1029 yılından itibaren bölgeye yerleşmeye başladı.²³

Selçuklulardan rüzgâr gibi iki hızlı atlı Tuğrul ve Çağrı Beyler bu bölgeye pek çok akın düzenleyerek, bölgeyi fethetti. Selçuklular Gürcülerin ve Bizanslıların hâkim olduğu sınır boylarına çok sayıda Oğuz Türkmen kabilelerini iskan etti.²⁴ Selçuklu hükümdarlarının taht varisleri olan ve “*melik*” ünvanı adı verilen şehzadeler eğitim amacıyla bölgeye gönderildi. Bundan sonra Selçuklular, Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya akınlar düzenleyerek, düzenli fetihler gerçekleştirdi.²⁵

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan tüm Azerbaycan'ı idaresi altına aldı. Melikşah tarafından 1075-1076 yıllarında Azerbaycan valisi ilan edilen Emir Savtegin Şeddâdilerin bölgedeki hâkimiyetlerine son verdi. Melikşah Emir Savtegin'den sonra bölgeyi amcası Kutbüddin İsmâil b. Yâkûti'ye iktâ etmiştir. Büyük Selçuklu hâkimiyetinden sonra bölgede Azerbaycan – Irak Selçukluları (1118-1194) ve İldenizliler Devleti (1137-1225)'nin hâkimiyeti görülmektedir. Azerbaycan Atabegleri²⁶ olarak bilinen İldenizliler döneminde Şemseddin İldeniz tüm Azerbaycan'a hâkimken, Şirvanşahların hâkimiyeti kuzey Azerbaycan'da devam etmekteydi.

Dünya'yı saran Moğol tehlikesi Azerbaycan'da da cereyan etti. 1222-1231 yılları arasında Azerbaycan'a iki sefer düzenleyen Moğollar tüm Azerbaycan bölgesini tahrip edip, yağmaladılar. Celâleddin Hârizmşah²⁷ 1225 yılında Tebriz'i ele geçirdi. Ancak saltanatı çok uzun sürmedi. Moğollardan oluşan İlhanlılar Devleti hükümdarı Hülâgû Han toprak sınırlarını kuzey ve güney yönde genişleterek, Merâğa'yı başkent yaptı. Gâzan Han döneminde (1295-1304) Tebriz, dünyanın gözde ticaret, sanat ve ilim merkezi haline dönüştü.²⁸

¹⁹ Umur Üren, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.1, Kırklareli 2024, s. 15.

²⁰ Otto J. Maenchen – Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973, s.444-454 ; Osman Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S.1, İzmir 2010, s.109-111. s.99-116.

²¹ Ali Sinan Bilgili, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21.

²² Urfalı Mateos, *Urfalı Meteos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hırant D. Andreaşyon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 48-49.

²³ Buniyatov, *agm*, s. 319.

²⁴ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 38-39.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, İstanbul 1972, s. 129.

²⁶ 12. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve parçalanmasının ardından kurulan İldenizliler Devleti adını kurucusu Şemseddin İldeniz'den almıştır. Şemseddin İldeniz 1148 yılında Azerbaycan valiliğine atanmış, daha sonra bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Son İldenizli atabeyi Muzafferüddin Özbek, 1225 yılında Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah tarafından tahttan indirilmiştir. Celaleddin Harzemşah, İldenizlilerin başkenti Nahçıvan'ı ele geçirek atabeyliğe son vermiş ve bölgeyi Harzemşahlar Devleti'ne katmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.200-205.

²⁷ Celâleddin Harzemşah'ın hükümdarlık dönemi, Moğollar ve Anadolu Selçukluları ile mücadele içinde geçmiştir. Moğollar karşısında tutunamayan Celâleddin, Gazne'ye çekilmiş, buradan da Hindistan'a geçmiştir. 1221 yılında Sind Nehri'ni geçerken Moğollar tarafından sıkıştırılmış, ordusunun büyük bir kısmı imha edilmiştir. Celâleddin Harzemşah birkaç adamıyla birlikte Hindistan'a sığınarak burada bir süre kalmış, 1224 yılında tekrar İran'a geri dönmüş, buradan 1225 yılında büyük bir ordu toplayarak Azerbaycan'a yönelmiştir. O dönemde Azerbaycan ve çevresi, İldenizlilerin kontrolü altındadır. İldenizli hükümdarı Özbek, Harzemşah ordusuna direnememiş ve Tebriz'i Celâleddin'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Harzemşah ordusunun Doğu Anadolu'da ilerlemesi, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ı harekete geçirmiş, 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen mevkiinde Selçuklular ile Harzemşahlar savaşında Celâleddin Harezmşah ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaşın sonucunda Celâleddin'in bölgedeki gücü zayıflamış ve ordusu büyük ölçüde dağılmıştır. Yenilgiden sonra doğuya çekilmek zorunda kalan Celâleddin, 1231 yılında Diyarbakır civarında Kürt aşiretleri tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Minhâc-î Sirâc el Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*, Tercüme ve Notlar: Erken Göksu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020. s. 142-143.

²⁸ Buniyatov, *agm*, s. 319.

1400'lü yıllarda Azerbaycan, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türk devletlerinin egemenliği altındaydı. Bu dönemde bölgede Türk nüfusu önemli ölçüde arttı. Timur ve Çağataylar, Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen Karakoyunlularla mücadele etti. Karakoyunlular da bu mücadelelerini Azerbaycan topraklarında yürüttüler.²⁹ 16. yüzyıldan itibaren Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'a egemen olan Safevî hükümdarları, bölgede Şiiğin yayılması için mücadele etti. Şah İsmail (1501-1524) Tebriz'i başkent yaparak, tüm Azerbaycan bölgesine hâkim oldu. Safeviler döneminde ülkede, özellikle Bakü, Tebriz ve Erdebil gibi başlıca şehirlerde sanat ve ticaret gelişim gösterdi. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılı Çaldıran Seferi sonrasında Tebriz ve güney Azerbaycan Osmanlı idaresine girdi.³⁰ Bundan sonra Azerbaycan, Osmanlı ve İran arasındaki toprak mücadelesi ve Sunnî-Şîî çekişmelerine sahne oldu. 1606 yılında Gence'yi ele geçiren Safeviler, birçok Sunnî aşireti katletti. 1614 yılında Karabağ, Gence, Şirvan ve Tebriz'de yirmi beş bin aile Safeviler tarafından sürgüne zorlandı, birçok kabile yer değiştirmek zorunda kaldı.³¹

Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Azerbaycan, Makbul İbrahim Paşa tarafından tekrar alındı (1534). Aynı yıl Sultan Kanuni, İrakeyn Seferine çıkarken tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına aldı. Dağistan, Tiflis ve Şirvan gibi Hanlıkların, Safevi baskısı nedeniyle Osmanlı'dan yardım istemesi Osmanlı- Safevi mücadelesini yeniden başlattı. 1578 yılından 1588 yılına kadar Azerbaycan üzerinde süren Osmanlı-Safevi mücadelesi sonrasında Özdemiroğlu Osman Paşa, Tebriz'i Safevilerden geri aldı (1585). Osmanlı Devleti'nde oluşan iç karışıklıkları fırsat bilen Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) Azerbaycan'da bazı bölgeleri yer yer işgal etse de bölgede Osmanlı hâkimiyeti devam etti. Şah I. Abbas Osmanlı'ya vergi ödemek koşuluyla bölgede hâkimiyetini sürdürdü. 1635 yılında 4. Murat'ın bizzat katıldığı seferde Azerbaycan'ın kontrolü bir dönem güçlendirilse de bölge de Safevi tehlikesi sona ermedi. 2.Ahmed döneminde Karabağ ve Revan bölgeleri Osmanlı idaresine alındı.

Rusların Hazar Denizi kıyılarını ele geçirmesi neticesinde Osmanlı Devleti de 1724 yılında Güney Azerbaycan'a yöneldi. Kudretli Türk hükümdarlarından Nadir Şah³²in mücadelesiyle Azerbaycan tekrar Safevilerin idaresine geçti. Azerbaycan'a ilk Rus baskını Afşar Nadir Şah döneminde oldu. Bundan sonra Rusların ve Nadir Şah'ın bölgede hâkimiyeti arttı.³³ 18. yüzyılda Azerbaycan'da Osmanlı Devleti, Rusya ve Safevi Devleti mücadelesi görülmektedir. Safeviler Devleti zayıflamaya başlayınca Azerbaycan beylerbeyleri merkezi otoriteye bağlı kalmak istemedi ve isyan çıkarttı. Safeviler bölgede hâkimiyetini kaybetmemek ve bölgede Osmanlı otoritesini sarsmak için Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi.³⁴ I. Petro bir taraftan Safevi Devleti'ne yardım ederken, diğer taraftan bölgedeki Ermeni, Gürcüleri Osmanlılara ve Safevilere karşı kışkırttı. Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Ruslara karşı Surhan Han, Hacı Davud Han, Kaytaklı Ahmet Han gibi liderlerin öncülüğünde başarılı savunmalar yapılsa da I.Petro Derbend'e kadar ilerledi ancak Kafkasya'nın zor iklim koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti Dağistan ve Şirvan bölgesini 1722 yılında Han ünvanıyla Hacı Davud'a verdi. 20 Haziran 1723 tarihinde Rusya Bakü'yü kuşattı. 26 Temmuz 1723 tarihinde Bakü Rus hâkimiyetine girdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti harekete geçerek, Safevilerin kalan topraklarını işgal etti. 12 Temmuz 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Hazar Denizi'nin güney ve batı kıyıları Rusya'ya Güney Kafkasya'nın tüm doğu bölgeleri ve Azerbaycan'ın güneyi Osmanlı Devleti idaresine girdi. Şirvan bölgesi için özel bir madde eklenerek özerk bölge ilan edildi.³⁵ Herhangi bir işgal karşısında Osmanlı Devleti Rusya'dan izin alarak, buraya asker çıkartabilecekti. Bu antlaşma ile Rusya Hazar Denizi ticareti hayalleri de gerçek oldu.³⁶

Bölgede Safevi hâkimiyetinin zayıflamasından istifade eden Rusya İran ile 1728 tarihinde bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Rusya Safevi Şahlarının hâkimiyetini korumaya söz verirken, bunun karşılığında

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.180-213.

³⁰ Buniyatov, *agm*, s. 319.

³¹ Bilgili, *agm*, s. 22.

³² Afşar Nadir Şah (1688-1747), Türk boylarından Afşarlara mensuptur. Nadir, genç yaşta askeri yetenekleriyle dikkat çekmiş ve Safeviler'in zayıfladığı dönemde güç kazanmıştır. 1725 yılında Meşhed'i aldıktan sonra İran bölgesinde liderliği ele almıştır. 1736 yılında Safevi tahtını ele geçirecek, Afşar Hanedanı'nı kurmuştur. Nadir Şah'ın fetih politikası kapsamında en önemli hedeflerinden biri de Azerbaycan olmuştur. Safeviler döneminde Osmanlılar ve Ruslar arasında sürekli el değiştiren bu bölgeyi, 1735 yılında Osmanlılardan alarak İran'a katmıştır. Gence, Tebriz ve Bakü gibi önemli şehirleri ele geçirecek, Safevilerin eski topraklarını yeniden İran'a kazandırmıştır. Azerbaycan seferi sırasında Osmanlılarla imzalanan 1736 antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki hâkimiyeti pekiştirilmiştir. 1747 yılı Haziran ayında Fethabat köyünde çadırda konaklarken, kendi komutanları tarafından öldürülmüş ve ölümüyle birlikte Afşar Hanedanı kısa sürede zayıflamıştır. Ancak onun askeri dehası ve fetihleri, İran tarihindeki en önemli dönemlerden biri olarak kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Micheal Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*. I.B. Tauris, London 2006; Azmi Özcan "Nadir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

³³ Buniyatov, *agm*, s. 319.

³⁴ Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", *Türkler (Cumhuriyet)*, C. 18, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 922-925.

³⁵ Camalov, *agm*, s. 923

³⁶ Orhan Alizade, "18. yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 107-112.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

Derbend ve Gilan bölgesine hâkim oldu.³⁷ 1747 Nadir Şah'ın öldürülmesi sonucunda Azerbaycan'da Safevi idaresi son buldu. Bundan sonra Azerbaycan şiddetli politik iç çekişmelere sahne aldı. Diğer taraftan Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bağımsız Türk Hanlıkları kuruldu.³⁸

Azerbaycan halkının bağımsızlık hareketleri ve 1740 yılının sonuna doğru feodal ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasıyla yirmi kadar Hanlık oluştu. Bu Hanlıklar İran, Rus ve Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu oldu. 1813 yılında büyük bir kısmı Çarlık Rusya'nın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Türkmençay Antlaşması ile Rusya bölgede hâkimiyetini güçlendirdi. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıklarının bulunduğu topraklara İran ve Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler iskân edildi.

2. 18. Yüzyıl Türk Hanlıkları Dönemi

Rusya tehlikesi Azerbaycan üzerinde daima etkili olmuş, Ruslar bu sevdasından katiyen vazgeçmemiştir. İran'da iktidarın zayıflamasıyla beraber yerli hanlıklar bir solukta olsa nefes alarak, Azerbaycan'ın altın devresini teşkil eden müstakil bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan'da Türk Hanlıkları olarak bilinen dönem başlamıştır.³⁹ Azerbaycan dönem dönem farklı devletlerin otoritesi altına girse de halk inanç, kültür ve yaşam tarzı gereği aşiret reisinin, boy beyinin ya da han olarak kabul ettiği liderin dışında kimseye itaat etmemiştir. Nitekim ülke iktidarını en son elinde bulunduran Safevi Devleti de Azerbaycan'ın vilayet idaresini bölgenin en güçlü ailelerinden boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.⁴⁰

Bazı hanlıklar, diğerlerine kıyasla zaman zaman daha fazla güç kazanmış ve bölgedeki tüm hanlıklar üzerinde hâkimiyet kurma arzusu taşımışlardır. Özellikle Kuba Hanı Feth Ali Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi ve Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han, bu amaçla çeşitli girişimlerde bulunmuş ve kendi hanlıklarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri'nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır.⁴¹

2.1. Güney Azerbaycan Hanlıkları

18. yüzyıl, Güney Azerbaycan tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş, bu dönemde Güney Azerbaycan'da birçok bağımsız hanlık kurulmuştur. Bölge stratejik noktada siyasi ve askeri mücadelelerde sahne almıştır. İ. P. Petruşevski'ye göre Güney Azerbaycan Hanlıkları Merâğa, Erdebil, Mâkû, Hoy, Karadağ, Urmiye ve Soyugbulag hanlıkları olarak; B. İ. Leviyatov'a göre Meşkin, Tebriz, Merâğa, Hoy, Erdebil, Karadağ, Urmiye hanlıkları olarak; H.B. Abdullayev'e göre Erdebil, Urmiye, Hoy, Tebriz, Karadağ, Mâkû ve Merâğa hanlıkları olarak belirtilmiştir. Bu tarihçiler kitaplarında bu bilgilere yer verirken, Albay C.D. Burnaşev'in 1793 yılında yayımladığı kitabı kaynakça olarak kullanmışlardır.⁴² Biz bu çalışmamızda Güney Azerbaycan Hanlıklarını Tebriz, Urmiye, Hoy, Karadağ, Merağa, Erdebil ve Mâkû Hanlıkları başlığında değerlendireceğiz.

18. yüzyıl ikinci yarısı başlarında Güney Azerbaycan topraklarında Afganlı Azat Han otorite sağlamış, ancak Azat Han'ın otoritesi kısa sürmüştür. 18. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Hasan Han, Güney Azerbaycan Hanlarını idaresi altına alarak, tüm bölgeyi ele geçirmiştir. Bundan sonra kuzey Azerbaycan topraklarına yönelen Muhammed Hasan Han, Karabağ Hanı Penah Ali Han ile karşı karşıya gelmiş ve başarılı olamamıştır. Muhammed Hasan Han öldürüldükten sonra Güney Azerbaycan'da hâkimiyet Afşar Nadir Şah'ın neslinden Feth Ali Afşar'a geçmiş, bu dönemde İran'da Kerim Han Zend isyanı ortaya çıkmış ve Kerim Han Zend kısa sürede İran tahtını ele geçirmiştir. Kerim Han Zend, Feth Ali Afşar'ın kendisine itaat etmemesi üzerine tüm ordusunu toplayarak, Güney Azerbaycan'a yönelmiş ve bölgenin idaresini ele geçirmiştir. Kerim Han Zend'in Güney Azerbaycan'da hâkimiyeti yirmi yıl sürmüş, 1870 yılından sonra onun ölümünün ardından İran'da yeniden buhranlı günler yaşanmıştır. Bu durumu fırsat bilen Azerbaycan Hanları yeniden bağımsızlığını ilan etmiş, 1880 yılından itibaren Ağa Muhammed Şah Kaçar İran'da istikrarı sağlayarak, Güney Azerbaycan da yeniden hâkimiyetini ilan etmiştir.

18. yüzyılda Güney Azerbaycan hanlıkları, bölgenin siyasi yapısını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Hanlıklar, Osmanlı ve İran gibi büyük güçlerin etkisi altında kalarak zaman zaman bağımsızlıklarını korumaya çalışmış, ancak nihayetinde Kaçarlar tarafından ilhak edilmiştir. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüş ve bu Hanlıklar

³⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990, s. 8.

³⁸ Buniyatov, *agm*, s. 319

³⁹ Caferoğlu, *age*, s. 18.

⁴⁰ Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan Hanlıkları", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.12

⁴¹ Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924, s. 122; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), haz. İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 38

⁴² Telman Guliyev, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.24.

yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. ⁴³ Hanlıklar, birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuş ve ittifaklar kurarak, bölgesel güç kazanma çabasına girmişlerdir. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Kaçarlar güçlenmiş ve 19. yüzyıl başlarında Güney Azerbaycan Hanlıklarını tek tek ele geçirerek, merkezi otoriteyi yeniden sağlamışlardır. ⁴⁴

2.1.1. Tebriz Hanlığı

Tebriz Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında İran'daki merkezi otoritenin zayıflamasıyla, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda kurulmuştur. Tebriz şehri ortalama 3000 yıllık şehir tarihine sahip olup, Orta Çağlarda pek çok devlete başkentlik yapmış ticaret ve kültür merkeziydi. Safevîler sonrası İran'da Afşarlar ve Zendler arasında devam eden mücadeleler, Tebriz ve çevresinde yerel hanlıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tebriz Hanlığı'nın kurucusu Dunbuli kabilesi liderlerinden Necef Kulu Han'dır. Necef Kulu Han, Afşar Nadir Şah tarafından Tebriz'e kadı olarak atandıktan sonra bölgede istikrar sağlayarak, Tebriz Hanlığı'nın temelini atmıştır. Hanlık, idari olarak Merend, Güney ve Tebriz olarak üçe bölünmüştü. Merkeze bağlı 350 köy, yerli ağalar tarafından idare ediliyordu. Köyler genelde nehir kenarlarına kurulmuştu.

Tebriz Hanlığı 550 bine yakın bir nüfusa sahipken, 26 Nisan 1721, 18 Kasım 1727 depremleriyle şehir tahribat gördüğü gibi büyük nüfus kayıpları da yaşanmıştır. 1779 yılı Kasım ayında gerçekleşen korkunç depremde Ali Şah, Şehbi Gazan, Canan Şah camileri, Seyid Hamza türbesi, Talibiye ve Sadıkiye medreseleri tahrip olmuştur. Şubat 1780 tarihinde yaşanan deprem de yaklaşık 40.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Hanlıklar döneminde Hanlık, yaklaşık 50 bin nüfusa sahiptir. Bu depremden sonra Necefkulu Han şehrin yeniden imarı için inşa işlerine başlamıştır. Tebriz'i çevreleyen kale duvarları yeniden onarılarak, tüm şehir halkına ev inşası için arsalar verilmiştir. İki yıl süren imar çalışmaları sonrası şehir neredeyse eski görünümüne kavuştu. ⁴⁵

Mimari yapılarda ressam ve heykeltıraşların muazzam ustalıkları kendini göstermekteydi. 19. yüzyıl seyyahlarının notlarından anlaşıldığı üzere Tebriz yeşil doğası, görkemli cami, medrese ve kervansaray vb. yapılarıyla muhteşem bir şehirdi. Yine Seyahatnamelerde yer alan bilgilere göre medrese ve zaviyelerde etli yemekler, helva, pirinç pilavı vb. yemekler hazırlanarak, şehre giren çıkan tacirlere ikram edildiği bilgileri yer almaktadır. ⁴⁶

Bölgenin en önemli hanlıklarından biri olan Tebriz Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunduğundan ekonomik olarak güçlüydü. İpek Yolu'nun önemli bir durağı olduğu için ticaret merkezi olarak da dikkat çekmiştir. Bu dönemde Tebriz'de halı dokumacılığı, tekstil üretimi ve madencilik faaliyetleri gelişmişti. ⁴⁷ Halk ticaret, zanaat, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlardı. Halkın çoğunluğu tarım ile uğraşır. Yıllık tahılın onda biri vergi olarak, Divanhane'ye verilir. Hayvancılıkla uğraşan halk, genellikle dağ köylerinde yaşardı. Tahıl üretimiyle meşgul olan halk, genellikle koyun beslerdi. Halkın bir kısmı kuru meyve üretimi yapardı. Bölgede ticaretle meşgul pek çok işletme mevcuttu. Bölgede bakır, altın, demir, mermer, tuz ve çeşitli demir madenleri ve sıcak su kaynakları mevcuttu. Halk su ihtiyacını kaynak sularından karşılıyordu. Şehirde mimarlık, dokumacılık, kuyumculuk, demircilik, marangozluk, dericilik gibi zanaat dalları da oldukça ileri safhadaydı. Silah, dokuma kumaşlar, işlenmiş deriler ve deri ürünler rağbet gören ürünler arasındaydı. ⁴⁸

Hanlıklar döneminde Tebriz'de pek çok şair, yazar ve ilim adamı yetişmiştir. Nadir Şah'a seferlerinde eşlik ederek, Tebriz beylerbeyliğine getirilen ve Hanlığın kurucusu olan Necef Kuli Han'ın oğlu Hudadat Han'ın veziri Ebdürezzak Dünbuli aynı zamanda felsefe, tarih ve edebiyat alanında ilim adamıdır. Measer-i Sultaniye⁴⁹, Tarih-i Denabile, Nigaristan'ı Dara değerli eserlerindendir Aynı zamanda Meftun mahlasıyla şiirler yazmıştır. ⁵⁰

Osmanlılar ve İran arasında yüzyıllardır süregelen mücadelelerde, Tebriz bölgesi defalarca el değiştirmiştir. Özellikle 18. yüzyılda Osmanlılar ve Kaçarlar arasında yaşanan savaşlar sırasında Tebriz, askerî açıdan kritik bir rol üstlenmiştir. Tebriz'in Osmanlılar tarafından kısa süreliğine ele geçirilmesi, Hanlığın varlığını da etkileyen önemli olaylardan biri olmuştur. Tebriz hanları genellikle çevre hanlıklarla mücadele içinde olmuş, Hanlık, Kaçar Hanedanı'nın güçlenmesiyle birlikte İran merkezi yönetiminin kontrolüne girmiştir. ⁵¹

2.1.2. Urmiye Hanlığı

Urmiye şehri, İran'ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına yaklaşık 50 kilometre mesafede ve deniz seviyesinden 1340 metre yükseklikte kurulmuştur. Şehir, adını taşıyan Urumiye Gölü'nün (Deryâçe-i Urümiye) batı kıyısından

⁴³ Çakmak, *agm*, s.12.

⁴⁴ Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, 1980, s. 45-67.

⁴⁵ Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 154-155.

⁴⁶ Dilber Usul, "Orta Çağ'da Tebriz", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, C.18, 2021, s. 82- 106. s. 98.

⁴⁷ Rudi Mathee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 124.

⁴⁸ Seyitağa Onullahi, *XIII-XVIII Eserlerde Tebriz şehrinin Tarihi (Sosyal İktisadi Tarihi)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982, s.42-97.

⁴⁹ Kaçar hükümdarı fetih Ali Şah döneminde gerçekleşen savaş ve olayları anlatır, İlk basım olarak 1826 yılında Tebriz'de taş baskısı yayımlanmıştır.

⁵⁰ Rıza Kurtuluş, "Dünbili", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.353.

⁵¹ Emenova, *agm*, s.160.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

oldukça yakın bir konumda yer alır.⁵² Hanlığın kurucusu Feth Ali Han Afşar olup, Afşar boyunun desteğiyle Urmiye merkezli bir yönetim oluşturmuştur. Feth Ali Han, Hanlığın sınırlarını genişletmek ve siyasi gücünü artırmak için hem İran'daki diğer Hanlıklarla hem de Osmanlı Devleti ile mücadele etmiştir. Hanlığın en güçlü dönemlerinden biri Feth Ali Han'ın oğlu Gazi Han Afşar zamanında yaşanmıştır. Gazi Han, Urmiye'yi askeri ve ekonomik olarak güçlendirmiştir. Hanlık toprakları, Osmanlı ve Safeviler arasında tampon bir bölge görevi üstlenmiş ve kendi bağımsızlığını korumak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ve Safeviler arasındaki mücadelede zaman zaman taraf değiştirmek zorunda kalmış ve bu durum bölgedeki siyasi dengeleri doğrudan etkilemiştir. 1760 yılında Osmanlılar, Urmiye'yi ele geçirmek için girişimlerde bulunmuş ancak Hanlığın İran'a olan bağlılığı nedeniyle kalıcı bir başarı elde edememiştir.⁵³ Bölgesel güçlerin siyasi çekişmeleri arasında varlığını sürdüren, ancak uzun vadede Kaçarların yükselişi karşısında gücünü kaybeden Hanlık, 19. yüzyılın başlarında Kaçarlar tarafından tamamen ilhak edilerek bağımsızlığını yitirmiştir. 1790'lı yıllarında Kaçarlar, Hanlığın üzerinde baskıyı artırmış ve 1795 yılında Urmiye, Kaçar hükümdarı Ağa Muhammed Han tarafından ele geçirilerek, Hanlığın bağımsızlığına son vermiştir.⁵⁴

Urmiye, tarih boyunca tarım, ticaret ve el sanatlarıyla öne çıkan bir merkez olmuştur. İpek Yolu'na yakınlığı nedeniyle bölgesel ticarete önemli bir rol oynamıştır. Hanlığın başkenti olan Urmiye, tarıma elverişli toprakları ve ticaret yolları üzerindeki konumuyla dikkat çekmiştir. Hanlığın doğusunda yer alan Urmiye Gölü, iktisadi ve siyasi açıdan stratejik öneme sahipti. Bu göl aracılığıyla diğer güney hanlıklarıyla ve dış ülkelerle ticari ve siyasi ilişkiler gerçekleşmekteydi. Göl kıyıları hariç diğer bölgeler, karasal tarım ürünleri için uygundu. Halkın geçim kaynağı unsurları tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaretti. Hanlık döneminde tarım faaliyetleri hız kazanmış olup, çeşitli tahıllar, pamuk, tütün, çeşitli meyve üretimi yapılmaktaydı. Azerbaycan şarap üretiminde Urmiye bölgesi ilk sırada yer alıyordu. Tütün, şarap, pamuk vb. ürünler diğer bölgelere ihraç edilirdi. Özellikle Novçe bölgesinin tütünü iç ve dış ticarete ünlüydü. Yüksek kaliteli pamuk üretimi Rusya'nın da talep ettiği ürünler arasındaydı.

Bölgede büyük ve küçükbaş hayvancılığının yanı sıra arıcılıkta yaygındı. İpekçilik için geniş çapta dut ağaçları yetiştirilmekteydi. Urmiye Hanlığı'nda üretilen ipekler iç ve dış ticarete canlılık kazandırmıştır. Hayvancılıkla uğraşan halk yazlık ve kışlık olmak üzere yarı göçebe yaşam tarzı sürdürmüştür. Bölgede mermer, tuz ve kayataşı başlıca maden yatakları olup, madenlerden çıkarılan ürünler, ustalıklı işlenirdi. Beyaz ve renkli mermerler taş ustaları tarafından incelikle işlenirdi. Bölgedeki taş ustaları ve oymacılar ustalıklarıyla civar bölgelerde ün salmıştı. Hanlıkta zanaat dalları gelişmiş olup, dericilik, bakırcılık, demircilik boyacılık, marangozluk, oymacılık başlıca zanaat dallarıydı. Özellikle silah vb. araçlar, Tebriz'de olduğu gibi Urmiye'de üretilmekteydi. Bunun için özel cephane ve imalathaneler tesis edilmişti. Ahşap oymacılığıyla üretilen satranç takımları, çeşitli süs ve ev eşyaları Gürcistan, Anadolu ve İran'da rağbet görmüştür. İpek ve baharat ticareti, Urmiye'nin ekonomik gücünü artıran unsurlar arasında yer almıştır.

Kültürel açıdan Urmiye, Azerbaycan Türk kültürünün etkili olduğu bir Hanlık olarak dikkat çeker. Allahverdi Avşar, Başıye Avşar ve Abül Hasan Nakkaş dönemin önemli ressamlarıdır. Mirzağa Sahip Gezem, terzi Avşar ve Firudin Bey realist tarzda eserler vermiş, dönemin değerli edebiyatçılarındandır. Hanlık döneminde inşa edilen camiler, medreseler ve hamamlar, bölgenin mimari ve kültürel gelişimini göstermekte, ustalık ve işçilikleriyle günümüz insanını da bu eserlere hayran bırakmaktadır.⁵⁵

2.1.3. Hoy Hanlığı

Hoy Hanlığı bugünkü İran'ın kuzeybatısında, Hoy şehri ve çevresinde hüküm sürmüştür, Dunbuli aşireti tarafından kurulmuştur.⁵⁶ Hoy bölgesi çevresi dağlarla kuşatılmış, çöküntü bir havzada yer alır. Anadolu'ya yerleşmek isteyen Türkler uzun süre bu bölgeyi askeri üs olarak kullanmıştır. Hoy Hanlığı, Osmanlı ve Safevî devletleri arasında sürekli bir siyasi baskı altında bulunmuş, bölgede özerkliğini koruma mücadelesi vermiştir. Osmanlıların ve Safevîlerin bölgeye olan ilgisi, Hanlığın zaman zaman taraf değiştirmesine ve diplomatik ilişkilerini dinamik tutmasına neden olmuştur.⁵⁷

Tebriz'in 150 km uzağında yer alan şehir, derin hendek ve hisarlarla çevriliydi. Hoy Kalesi'nin Urmiye, Erdebil ve Hezir olmak üzere üç çıkış kapısı vardı. Hoy şehri Osmanlı sınırına yakın bir bölgede olup, Rusya ve İran arasında ticaret akışını canlı tutmaktaydı. İpek Yolu kavşak güzergahında bulunması nedeniyle şehir önemli bir ticari konuma sahipti. Şehirde haftada bir olmak üzere kurulan pazarın boyu 750 metre uzunluğundaydı.

⁵² Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 179.

⁵³ Hasan Ali Delili, *XIII. Asrın İkinci Yarısında Cenubi Azerbaycan Hanlıkları*, Bakü 1979, s.30-245.

⁵⁴ Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.204-205.

⁵⁵ Memmedova, *agm*, s. 187-206.

⁵⁶ Veysel Başçı, "Dunbuli Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri" (XIII-XVIII YY.), *Kadim Akademi*, C.3, S.2, 2019, s.74.

⁵⁷ Tahsin Yazıcı, "Hoy" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 218.

Ekonomik olarak, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Hoy Hanlığı'nda ipek ve baharat ticareti de önemli bir yer tutmuştur. Şehir tuz yataklarıyla ünlüdür.⁵⁸

1842 yılında korkunç bir deprem yaşanmış, şehir tahribata uğramıştır. Mescid-i Han, Menâr'ı Şems, Mescid'i Muttalib günümüze kadar ulaşabilen mimari yapılarıdır. Hanlıkta "Hoy" ünvanıyla çok sayıda şair, edebiyatçı, din alimi yetişmiştir. 19. yüzyılın başlarında bölgede Rus ve İran etkisi artmış, bunun sonucunda Hoy Hanlığı da diğer Azerbaycan Hanlıkları gibi yavaş yavaş gücünü kaybetmiş ve nihayetinde İran'ın kontrolü altına girmiştir. 1827 yılında Rus saldırısına uğrayan Hanlık, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus otoritesine girmiştir.⁵⁹

2.1.4. Karadağ Hanlığı

18. yüzyılda Azerbaycan'da kurulan hanlıklardan biri olan Karadağ Hanlığı, 1747 yılında bugünkü İran sınırları içindeki Karadağ bölgesinde kurulmuştur. İsmi dağlık yapısından alan bu hanlık, ilk sıralar Ahar şehrini, daha sonra bir süreliğine Kürdeşt'i başkent yapmıştır. Coğrafi konumu oldukça stratejik olan Karadağ Hanlığı; batıda Hoy, doğuda Lenkeran, kuzeyde Karabağ, güneyde ise Tebriz ve Erdebil hanlıklarıyla komşuydu. Araz Nehri ise Karabağ ile Karadağ dağları arasından geçerek iki bölgeyi birbirinden ayırmaktadır.

Karadağ Hanlığı, askeri gücüyle tanınmış olup, Güney Azerbaycan Hanlıkları içinde bağımsızlığını uzun süre koruyabilen hanlıklardan biri olmuştur. Karadağ beylerinden Kazım Bey, İran'da iktidarı ele geçirmesi için Safevilere yardım etmiş, Şah İsmail Karadağ bölgesinin idaresini Kazım Bey'e bırakmıştır. Safevilerin çöküşünden sonra İran'a bağlı kalmayan Kazım Bey, İran'a gelen Rus elçisi A.P. Volinskin'in Karadağ Hanlığı'nın başkenti Ahar'a girmesine de mani olmuştur. Afşar Nadir Şah döneminde itaatsizliğinden dolayı Kazım Bey'in gözlerine mil çekilmiş ve Karadağ bölgesi kontrol altına alınmıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra da Hanlığın başına yeniden Kazım Bey geçmiştir.⁶⁰

Karadağ Hanlığı, Osmanlı ve İran arasında sıkışmış bir bölge olarak sürekli denge politikası gütmek zorunda kalmıştır. 18. yüzyılın sonlarında İran'daki Kaçar Hanedanı'nın güçlenmesi, Karadağ Hanlığı'nı zayıflatmış ve hanlık giderek Kaçar hâkimiyetine girmiş, daha sonra yerel beylerin ve aşiret liderlerinin direnişiyle bir süre daha bağımsız kalmayı başarabilmiştir.⁶¹ 19. yüzyılın başlarında Kaçar Hanedanı, Karadağ Hanlığı üzerindeki kontrolünü artırarak bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Hanlık resmen İran topraklarına katılmış ve böylece bağımsız Hanlık dönemi sona ermiştir.⁶²

Karadağ Hanlığı, tarım ve hayvancılıkla geçinen bir ekonomiye sahipti. Ayrıca, Ahar ve çevresindeki ticaret yolları, Hanlığın ekonomik canlılığını artırmıştır. Karadağ toprakları çok zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir, ancak Hanlıklar döneminde bölgeden az miktarda tuz, demir ve gümüş çıkartılmıştır. Dağlık alanlarda yaşayan halk yarı konar - göçer yaşam tarzı sürdürmüş, büyük ve küçükbaş hayvancılıkla meşgul olmuştur. Ayrıca geniş dut ağaçları bahçelerinde ipekçilik yaygın olarak yapılmıştır. Halkın bir kısmı da zanaat ve ticaretle meşgul olmuştur. Hanlığın en önemli ticaret ve sanat merkezi Eher şehriydi. Eher şehri, Sadatlı, Bagbanlı ve Nahçıvan adıyla üç semtten oluşmaktaydı. Şehrin içinde Azerbaycan'ın en büyük pazarlarından biri olan ve içinde çok sayıda dükkan bulunan kapalı, geniş ve büyük bir pazar mevcuttu.⁶³

2.1.5. Merâğa Hanlığı

Merâğa şehri İran'ın kuzeybatısında yer alan Urmiye gölüne yakın, Sehend Dağı'nın güney eteklerinden akan Sâfi Nehri kenarına kurulmuştur.⁶⁴ Merâğa Hanlığı kuzeyde Tebriz Hanlığı'na komşu olup, doğuda Miyan, batıda Sulduz ve Urmiye Gölü ile çevrilidir. Merâğa bölgesi Safeviler döneminde Mir Ağa Han Sultan tarafından idare edilmiş, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Ali Kulu Han Mukaddem bölgesinin idaresini ele alarak, bağımsızlığını ilan etmiştir.

18. yüzyıl tapu tahrir defterinden anlaşıldığı üzere Merâğa şehrinde 1676 hane, yaklaşık 8380 nüfus mevcuttu. 19. yüzyıl başlarında 6000 hane, 30.000 nüfusa sahip olan Merâğa 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiş ardından tekrar İran'a bağlanmıştır. Osmanlı, İran ve Rusya arasında çekişmelere sahip olan bölgede 19. Yüzyıl sonlarına doğru nüfus azalmış 13.000 civarına inmiştir.⁶⁵

Merâğa şehri sağlam kale ve duvarlarla çevrilmişti. Halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Özellikle üzüm üreticiliği, Urmiye şehri gibi diğer hanlıklara nispeten daha fazlaydı. Merâğa şehrinde mermer, taş kömürü ve demir madenleri mevcuttu. Şehrin 50 km ilerisinde yer alan Daşkesen bölgesi maden suları ve granit taşı

⁵⁸ Guliyev, *agm*, s. 28.

⁵⁹ Yazıcı, *agm*, s. 218.

⁶⁰ Guliyev, *agt*, s. 28.

⁶¹ Ahmet Yıldırım, *Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları*, Akademi Yayınları, Ankara 2021, s. 78.

⁶² Çakmak, *agm*, s. 18.

⁶³ Guliyev, *agt*, s. 29.

⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 162-163.

⁶⁵ Özgüdenli, *agm*, s. 263.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

bakımından oldukça zengindi. Merâğa'da yer alan zengin kapalı bir çarşı şehrin ticari akışını canlı tutmaktaydı.⁶⁶ Orta Çağ'da günümüze Merâğa'da Merâgî künyesiyle yetişmiş çok sayıda sanatçı, şair ve alim yetişmiştir.

19. yüzyılın başlarında Kaçar Hanedanı, Marağa Hanlığı üzerindeki kontrolünü artırarak bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrası Marağa, İran topraklarına tamamen bağlanmış ve hanlık dönemi sona ermiştir.⁶⁷

2.1.6. Erdebil Hanlığı

Erdebil günümüz İran ve Azerbaycan Devleti sınırlarına 40 km mesafededir. Hazar Denizi'ne uzaklığı 64 km'den fazladır.⁶⁸ Güney Azerbaycan'ın en güçlü hanlıklarından biridir. Hanlığın kuzey tarafında Araz Nehri, batısında Savalan Dağı, güneyinde Astara, doğusunda Talış ve Mugan Hanlığı yer almaktadır.⁶⁹ Erdebil Hanlığı'nın kurucusu Azerbaycan'da Şahsevenler adıyla ünlenen topluluğun lideri Nazari Ali Han'dır. Erdebil Hanlığı çevre hanlıklarla siyasi ve ticari ilişkiler içerisindeydi. 1784 yılında Kuba Han'ı Feth Ali Han'ın bölgeyi ele geçirdiği, Ruslardan beklediği desteği göremeyince geri çekildiği bilinmektedir.⁷⁰ Nazarali Han'ın ölümünden sonra, Nasır Ali Han idareyi ele almış, Nasır Ali Han öldükten sonra Hanlık Meşgin, Mugan, Erdebil ve Talış olarak dörde bölünmüştür. Rus istilasında Kuzey Azerbaycan'a yönelen Şahseverler, daha sonra Rus işgaline karşı en büyük direnişi gösterenler arasında yerini almıştır.

Safeviler döneminde Şii Müslümanların merkezi haline gelen şehirden, bazı kaynaklar dar'ül- irşat olarak bahsetmektedir. Hanlıklar döneminde farklı zatların ismini alan ondan fazla kervensaray, mescit ve ziyarethane olduğu bilinmektedir.⁷¹ 1813 yılında Erdebil şehri 4000 nüfusa sahipken, Rus-İran savaşlarıyla nüfus azalmıştı. Erdebil şehrinde 1823 yılında 500-600 aile ikamet etmekteydi. 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edildiğinde Şeyh Safiyyüddin türbesindeki sanat eserleri ve ziyarethanesinde yer alan kütüphanesindeki el yazma kitaplar Petesburg'a gönderildi.

18. yüzyılın ikinci yarısı Hanlıklar döneminde Erdebil şehri merkez olmak üzere bölgenin ekonomik hayatı canlılık kazanmıştır. Halk, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Kışın, Mugan yaylası eteklerinde yazın, Savalan dağı eteklerinde yarı göçebe yaşam tarzı hâkimdi. Hanlık topraklarının büyük bir kısmı "mülkdar" ve "erbâb" adı verilen ileri gelen zenginlere aitti. Bunların arasında memurlar, din adamları ve aşiret reisleri başta geliyordu. Hayvancılıkla uğraşan halkın büyük kısmı ticari kervanlar için deve beslerdi. Şehirde özellikle deri imalatı, yünlü, ipekli pamuklu dokuma kumaşların üretimi yaygın olup, üretilen bu ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarına doğru şehirde yüz kadar demirci, yirmi kadar bakırcı, yetmişden fazla elbise ve kalpak imalathanesi, on iki bin kadarda dükkan bulunduğu bilinmektedir.⁷²

2.1.7. Mâkû Hanlığı

Mâkû Türkiye'ye 22 km uzaklık sınırda günümüz İran sınırlarının kuzeybatısında yer alan bir şehirdir. İslam öncesi kaynaklarda Şâvâşân adıyla da geçer.⁷³ 17. yüzyıl ortalarında sınırları doğuda Gotur Nehri, güneyde Hot şehri, batıda Van, Malazgirt, Doğu Beyazıt, kuzeyde Şirvan Hanlığının kuzey bölgesi ve Gapanat ile çevrilmiştir.⁷⁴ Safevilerden I. Şah Abbas döneminde bölgede Kürt gruplar tarafından çıkartılan isyan ve eşkıyalık hareketleri, Bayat kavminden gruplar tarafından bastırılmış, bunun karşılığında Safevi hükümdarı Şah Abbas bölgenin idaresini Bayatlardan Ali Sultanı Mâkû'ye vermiştir.⁷⁵ Hanlığın kurucusu Ahmed Sultan, Nadir Şah'ın hizmetindeyken, Nadir Şah'ın öldürüldüğü gün dul kalan eşlerinden birini ve hazinesinin bir kısmını yanına alarak, Mâkû şehrine yerleşmiş ve bağımsızlığı ilan etmiştir.

Ahmed Han'ın Nahçıvan, Gence ve Revan bölgesinin hanlarıyla akrabalık ilişkisi vardı. Ahmed Han bu hanlarla ilişkilerini güçlü tutarak, başlangıçta yaklaşık 60-70 köy olan hanlığını, 340-400 köyü kapsayacak şekilde genişletti. Erivan'da yaşayan Bayat Türkleri ve Kaçarların desteğiyle Çörs Sultanlığı'nı kendisine tabi kıldı. Avacık, Şerur bölgelerini silah kullanmadan idaresi altına aldı. Ahmed Han genişlettiği toprak üzerinden Aras nehri'nin güneyinde kalan bölgeyi büyük oğlu Hüseyin'e kuzeyinde kalan bölgeyi de küçük oğlu Hasan'a verdi. Hasan Han kısa bir süre sonra Erivan Hanlığı'na bağlandı.⁷⁶

Ahmed Sultan ve oğlu Hüseyin hakkında kaynaklarda çok bilgi yer almasa da Hüseyin'in oğlu Ali Han, Osmanlı- Rus arasında gerçekleşen Kırım Savaşı (1853-1856) zamanında tarafsız bir politika izleyerek, Mâkû

⁶⁶ Guliyev, *agt*, s. 32.

⁶⁷ Çakmak, *agm*, s. 18.

⁶⁸ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 276-277.

⁶⁹ Delili, *age*, s. 54.

⁷⁰ Aliev, *agm*, s. 276.

⁷¹ Guliyev, *agt*, s. 26-27.

⁷² Aliev, *agm*, s. 276.

⁷³ Rıza Kurtuluş, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 458-459.

⁷⁴ Ruhengiz A. Sultanova, "Makû Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.168.

⁷⁵ Guliyev, *agt*, s. 27.

⁷⁶ Sultanova, *agm*, s. 170.

Hanlığı'nın otoritesini koruduğu bilinmektedir. Oğlu Teymur Han'da babasıyla aynı politikayı izlemiş, bölgede çıkan büyük bir isyanı bastırmış, Azerbaycan halkı tarafından Mâkû padişahı ünvanını almıştır. Oğlu Murtaza Kulu Han 1. Dünya Savaşı başlangıcında Ruslar tarafından Tiflis'e sürgün edilmiştir.⁷⁷ Bu Hanlık diğerlerinden farklı olarak, varlığını İran'a bağlı olarak daha uzun sürdürmüş, 1920 yılına kadar varlığını korumuştur.⁷⁸

Mâkî Hanlığı'nın Çaybasar, Çaypara, Arazkenarı, Geclerat ve Sarisubar bölgeleri tarıma oldukça elverişliydi. Özellikle Karaziyaeddin ve Çaypara bölgelerinde pamuk üretimi fazla olup, bu bölgeler ticaret merkezine dönüşmüştü. Özellikle Rusya'nın pamuk, yün ve ürünlerine talebi çok fazlaydı. Çaypara bölgesinde sanayi için çeşitli bitkiler, çeşitli tahıllar yetiştirilirdi, aynı zamanda büyük meyve bahçeleriyle ün salmıştı.

Tarım ürünü olarak çeşitli meyveler, üzüm, yağ elde etmek için çeşitli bitki tohumları üretilmekteydi. Mâkî bölgesinde yaşayan iki yüz elli civarı Ermeni ailesi şarap üretimiyle meşguldü. Zeyrek, çetene gibi tohumlardan elde edilen yağlar büyükbaş hayvanların beslenmesi için ve askeri kışla ve kalelerin aydınlatılması için kullanılıyordu. Çaypara bölgesinde toprak sahipleri ekim biçim işleri için köylüye arazi tahsis ettiği gibi reaya⁷⁹ olma hakkını da altın ve para karşılığı satabiliyordu. Mâkî köylerinde nüfusun, yaklaşık % 80-85'ini reayalar oluşturmaktaydı. Toğrağı işleyen çiftçi "*zer herid*" adı verilen bir vergiyi ödemekle yükümlüydü.

Bölge maden yatakları bakımından zengindi ve demircilik oldukça gelişmişti. Bakır ve demirden tarım, mutfak araç gereçleri vb. eşyalar üretilmekteydi. Osmanlı, Gürcistan, Rusya ve Azerbaycan hanlıklarıyla ticari ilişkiler güçlüydü. Özellikle Tebriz, Bakü, Hoy, İstanbul, Kars ve Ervan illerine hammadde satışı yapılmaktaydı. Bu bölgelerde gezen tüccarlar hammadde satışı karşılığında çeşitli sanayi ve zanaat üretimi mallar almaktaydı. Ticaretin büyük kısmı Osmanlı topraklarında dönmekteydi. Yüzlerce develik kervanlarla ticaret yapan Türk tüccarlar Anadolu'dan mal yerine gümüş ya da külçe altın da getiriyordu. Hayvancılığın da oldukça gelişmiş olduğu bölgede yıllık ortalama yetißen bir milyona yakın koyun Kars, Beyazıt ve İstanbul'a gönderiliyordu.⁸⁰

2.2. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları

On üç tane beylerbeylikten oluşan Safeviler Devleti'nin dört beylerbeyliği Şirvan, Revan, Gence, Karabağ ve Tebriz günümüz Azerbaycan bölgesinde kurulmuştu. Bu bölgede Şamlu, Kaçar, Rumlu, Tekelü, Afşar, Esirli, Varsak, Kazahlu, Bayat, Ustaclı, Dülkadir, Alpaut, Abdallu, Karamanlı, Ustaclı ve Baharlu gibi Türk kavimleri yaşamaktaydı. Safeviler Devleti kurulurken, bu Türk kabilelerinden aşiret reisleri ve askerleri Safevilere askeri destek sağlamış, Safevilerde Azerbaycan topraklarında kurdukları beylerbeyliklerinin başına Türk kabile reislerini getirmiştir.⁸¹

Safevilerin merkezi otoritesinin çökmesi ve Nadir Şah'ın ölümünden (1747) sonra, Kuzey Azerbaycan'daki yerel liderler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Gence, Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Erivan ve Nahçıvan gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmıştır.⁸² Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmış, Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hâkimiyetine girmemiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir.⁸³ Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır.⁸⁴ Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.⁸⁵

2.2.1. Gence Hanlığı

Gence şehri Küçük Kafkasya dağ silsilesinin kuzeydoğusunda, Bakü şehrinin batısında yer alır. Azerbaycan'ın en eski şehirlerindendir. Orta Çağ Arap kaynaklarında şehrin adı Kence, Cenze Fars kaynaklarında Gence Gürcü ve Ermeni kaynaklarda Gandza, Gandzak, olarak geçer.⁸⁶ Gence Hanlığı, Safevilerin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlık kazanan hanlıklardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Hanlık, İrevan ve Karabağ Hanlığı ile komşudur. Hanlığın kuzey batısında Şemşeddil Sultanlığı yer almaktadır.⁸⁷ Geniş arazisi,

⁷⁷ Kurtuluş, *agm*, s. 458-459.

⁷⁸ Ruhengiz, *agm*, s. 168.

⁷⁹ "Rea" Arapça bir kelime olup, korumak anlamına gelir. Reaya kelimesi hayvancılıkla uğraşan, sürüyü koruyan kişilere denir, vatandaş, yurttaş anlamlarını da taşır.

⁸⁰ Ruhengiz, *agm*, s. 170.

⁸¹ Hüsamettin Memmedova, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence- Karabağ", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 65.

⁸² Caferoğlu, *age*, s. 14-18

⁸³ Çakmak, *agm*, s. 12-13.

⁸⁴ William Edward David Allen, Pavel Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953, s. 250-275.

⁸⁵ James Forsyth, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, London 2014, s.255.

⁸⁶ Oktay Efendizade, "Gence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.17.

⁸⁷ Guliyev, *agt*, s. 49.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

nüfusu, güçlü askeri ve ekonomik yapısıyla bölgenin en güçlü hanlıklarından biridir. 1747 yılında Ziyadoğlular kabilesi tarafından kurulmuştur. Hanlığın kurucusu Şahverdi Han Ziyadoğlu olup, Ziyadoğlu Karabağlı ailesinin bir üyesidir. Hanlık, yarı bağımsız bir statüye sahip olmuş ve çevresindeki hanlıklarla siyasi ittifaklar ve savaşlar yoluyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Hanlık, bölgenin jeopolitik önemi nedeniyle Osmanlı, Safevî ve Rus imparatorluklarının mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın yöneticileri Osmanlı ve İran ile diplomatik ilişkiler kurarak bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır. Rus generali Sisianov, 20 Kasım 1803 tarihinde şehri kuşatmış, bu kuşatma karşısında sıkı bir güç gösteren Cevad Han, Rusların askeri ve silah üstünlüğü karşısında kale içine çekilmek zorunda kalmıştır. Camilere sığınan kadın ve çocuklar katledilmiş, yedi binden fazla insan ölmüş, 3 Ocak 1804 tarihinde Cevad Han şehit olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Gence Hanlığı, uzun süren direnişe rağmen Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten itibaren Gence, Rus yönetimi altında bir eyalet merkezi olarak idare edilmiş, şehirdeki kiliseler camiye çevrilmiştir.⁸⁸

Gence, tarihi boyunca önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Hanlık, Kafkasya'daki ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunuyordu. Gence Hanlığı, verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım ve hayvancılıkla ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Gence şehri, tarihi boyunca ipek üretimi ve ticareti ile tanınmıştır. 18. yüzyıl boyunca, Gence'de sanat ve edebiyat gelişmiş, özellikle hattatlar ve şairler burada önemli eserler vermiştir.⁸⁹ 1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Gence şehriden "Sırlar hazinesi gönül okşayan büyük Gence şehri" diye bahseder. Evliya Çelebi Gence'nin yedi bölgeden oluştuğundan, cami, han, bedesten, hamam ve çarşı, altı bin ev olduğundan, kale ve surlarla çevrili olmayan şehirde bol miktarda bağ bahçe olduğundan bahsetmiştir. Gence şehrinde pirinç, ipek, pamuk ve at nalı üretimi ve ticareti yaygındır.⁹⁰

2.2.2. Karabağ Hanlığı

Dağların ve yüksek ovaların hâkim olduğu Karabağ bölgesi; Küçük Kafkas Dağları'nın güneydoğusunda yer almakta olup, sınırları Aras Nehri'nden Göyçe Gölü'ne, Terter Çayı'ndan dağlık ve ovalık Karabağ'ın tamamını, Zengezur⁹¹ ve Bergüşat bölgelerini kapsar. Karabağ Hanlığı güneyde Hudeferin Köprüsü'nden Sınık Köprüsü'ne kadar uzanan Aras Çayı, kuzeyden Gence ve Goram Çayı'na uzanan bölge ve Kuşbek, batıda Erikli ve Salvatu olarak bilinen Karabağ Dağlarıyla çevrilidir.⁹²

Azerbaycan hanlıkları içinde en kudretli hanlıklardan biri olan Karabağ Hanlığı; kuzeyde Şamahı ve Şeki, kuzeybatıda Gence, batıda Revan, güneyde Karadağ, güneybatıda Nahçıvan ve doğuda Cavad Hanlıklarıyla komşuydu. İdari olarak yirmi bir yerel yönetim birimi ve hamse adı verilen beş meliklikten oluşmaktaydı. Karabağ Hanlığı'nın kurucusu, bölgeyi eskiden beri yurt edinmiş olan, Türkistan kökenli Behmenli Boyu'nun Sarıçalı Oymağı'na mensup Cavanşir Soyu'ndan Penah Ali Cavanşir'dir. Hanlığın başkenti Şuşa olup, yaklaşık nüfusu 90.000 civarındaydı. Karabağ Hanlığı, bölgenin en etkili hanlıklarından biri olup, askeri ve idari yapılanmasıyla öne çıkmıştır.⁹³

Nadir Şah, Karabağ'da yönetimi elinde tutan ancak kendisine bağlılık göstermeyen Cavanşir aşiretinin reisi Penah Ali Bey'i Horasan'a sürgüne göndermişti. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın suikasta uğrayarak öldürülmesi, bölgede yeni bir dönemin kapısını araladı. Penah Ali Bey, Horasan'dan kaçarak Karabağ'a döndü ve burada kendi hanlığını kurmak için girişimlerde bulundu. Penah Ali Bey, Karabağ'a döndükten sonra bölgedeki çeşitli Türk boylarının ve aşiretlerin desteğini alarak Karabağ Hanlığı'nı resmen kurdu. Gücünü pekiştirmek amacıyla 1748-1750 yılları arasında bölgeye Bayet, Şahbulak, Eskeran kalelerini ve daha sonra hanlığın başkenti olacak olan Şuşa (Penahabad) Kalesi'ni özel olarak inşa ettirdi.⁹⁴

Penah Ali Han, bu dönemde Karabağ'ın savunma gücünü artırarak hem içteki direnci güçlendirdi hem de dış saldırılara karşı dirençli bir yapı kurdu. 1751'de Kaçarlı Muhammed Hasan Han'ın, 1755'te ise Afşarlı Feth Ali

⁸⁸ Efendizade, *agm*, s. 65-70.

⁸⁹ Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953, s. 112.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, C.2*, haz. Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul, s. 328-330.

⁹¹ Zengezur, tarih boyunca Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıkları için jeopolitik, coğrafi ve demografik açıdan kritik önemde bir bölge olmuştur. Ticaret yolları ve askeri geçişler açısından stratejik bir dağlık koridor işlevi gören bu bölge, aynı zamanda İrevan'daki Türk nüfusunun kültürel ve ekonomik uzantısı olarak da rol oynamıştır. 20. yüzyıl başlarında yaşanan çatışmalar ve göçler sonucu Türk nüfusu bölgeden büyük ölçüde uzaklaştırılmış, demografik yapı Ermenileştirilmiştir. Günümüzde Zengezur bölgesi, Ermenistan sınırları içinde yer almakta olup, Azerbaycan ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan tek kara geçidini oluşturmaktadır. 2020 Karabağ Savaşı sonrası imzalanan ateşkes anlaşması, bu koridorun açılmasını öngörmektedir. Bu sayede Türkiye'den Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine kesintisiz bir kara bağlantısı kurulabilecektir. Koridorun açılması, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki ekonomik, lojistik ve güvenlik temelli bütünleşmeyi hızlandıracak; aynı zamanda enerji, demiryolu ve ulaşım projelerinde Türk Dünyası'nı birleştiren jeopolitik bir köprü işlevi görecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Şükürova, *İrevan Hanlığı ve Zengezur: Tarihi, Etnik ve Siyasi Gerçeklikler*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.

⁹² Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 367-368.

⁹³ Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 131.

⁹⁴ Aydın, *agm*, s. 367-368.

Han'ın saldırılarını püskürttü. Ancak uzun süren bir kuşatma sonrası Penah Ali Han, Feth Ali Han'a boyun eğmek zorunda kaldı ve oğlu İbrahim Halil Han'ı rehlin olarak verdi. O dönem İran'da etkili olan bir başka siyasi figür, Kerim Han Zend, Penah Ali Han'a destek verdi. Feth Ali Han ile arası bozuk olan Kerim Han, Penah Ali ile birlikte hareket ederek Feth Ali'yi mağlup etti. Ardından Penah Ali ve oğlu İbrahim Halil Han'ı danışman olarak Şiraz'a götürdü. Penah Ali Han, 1759 yılında Şiraz'da hayatını kaybetti.⁹⁵

Penah Ali'nin ölümünden sonra Karabağ'da iktidar boşluğu oluştu. Bu dönemde, İbrahim Halil Han ile kardeşi Mehrelî Bey arasında hanlık için uzun yıllar süren bir mücadele başladı. İbrahim Halil Han 1763 yılında üstünlük sağlayarak Karabağ Hanı oldu, fakat Mehrelî'nin tehdit oluşturması 1785'te ölümüne kadar devam etti. Bu süreçte Rusya, Kafkasya'da etkisini artırmaya başlamıştı. 1783'te Gürcistan'ı kontrolü altına alarak Karabağ ve çevresindeki hanlıklar için ciddi bir tehdit haline geldi.

Gürcü Kralı II. Iraklı, Rus desteğiyle Karabağ'a karşı tehdit oluşturmaya başladı. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu tehdide karşı Osmanlı Devleti'ne başvurdu, ancak Osmanlı, Rusya ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemediği için destek vermedi. Aynı dönemde, Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han, Karabağ'a karşı sefer düzenledi. 1795'te Şuşa'yı kuşattı, ancak şehri ele geçiremedi. 1797'de tekrar kuşattı, bu kez İbrahim Halil Han İlisu'ya çekildi. Ancak Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de ani ölümü, İbrahim Halil Han'ın geri dönüp hanlığı yeniden ele geçirmesini sağladı. 1801'de Rusya Gürcistan'ı ilhak etti ve böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başladı. Ruslar, Karabağ'a da yönelerek, 1805 yılında Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı'nı kendilerine bağladılar.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, daha sonra Ruslara karşı yeniden bağımsızlık planları yapmaya başladı. Bu girişimden haberdar olan Ruslar, 1806 yılında İbrahim Halil Han'ı ve ailesini katletti. Karabağ bölgesi 1804–1813 İran-Rus Savaşı sonrası imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya'ya bırakıldı. 1822'de Çarlık Rusya'sının fermanyıyla Karabağ Hanlığı tamamen ele geçirildi. İlk olarak Bakü vilayetine, ardından 1868'de oluşturulan Gence vilayetine bağlandı.⁹⁶

Karabağ, zengin doğal kaynakları ve verimli toprakları sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Tarım, hayvancılık ve ticaret hanlığın temel ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Karabağ ovasında tahıl, sebze ve meyve üretimi yaygındı. Tarım arazileri sulamaya elverişliydi. Yayılacılık sistemiyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oldukça gelişmişti. Bu da özellikle yün ve süt ürünleri üretimini destekliyordu. Karabağ'da küçük çaplı sanayi de gelişmişti. İpekçilik, ipek üretimi ve ticareti, Dokumacılık, halı, kilim, kumaş üretimi, demircilik ve zanaatkarlık (alet yapımı, nalbantlık vb.) yaygındı. Bu sektörler, hem yerel ihtiyacı karşılıyor hem de çevre hanlıklara ticaret yoluyla ekonomik kazanç sağlıyordu.

1810 yılı Rus kayıtlarına göre, Karabağ'da yaklaşık 5.000 aile yaşıyordu ve ortalama 25.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Ancak bu sayı 13 yıl içinde büyük bir artış göstermiştir. 1823 yılında, Rusların hazırladığı yeni nüfus tespitine göre Karabağ'daki aile sayısı 18.500'e çıkmıştır (yaklaşık 90.000 kişi). Bu ani nüfus artışının nedeni Karabağ'a yönelen yoğun Ermeni göçleridir. Özellikle 1804–1813 İran-Rus Savaşı, 1806–1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Karabağ'a Ermenilerin yerleştirildiği, bu nüfus artışında etkili olmuştur. Rus belgelerine göre, 1823'teki nüfusun yaklaşık üçte biri Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu, bölgedeki etnik yapının değişmeye başladığını ve Rusya'nın demografik politikalarının etkilerini göstermektedir. 1832 yılına gelindiğinde, aile sayısı 20.456'ya, nüfus ise yaklaşık 100.000 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte yerleşim daha kalıcı hâle gelmiş, halkın bir kısmı şehir merkezlerine, bir kısmı da kırsal alanlara dağılmıştır. Karabağ toplumu genellikle aşiret ve cemaat temelli bir yapıdaydı. Cevanşirler, Kebirliler, Sarıçalılar gibi Türk oymakları bölgeye hâkimdi.

Hanlığın başkenti olan Şuşa, yalnızca bir siyasi merkez değil; aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sosyal bir cazibe merkezi hâline gelmişti. Şehirde zanaatkarlar, tüccarlar, din adamları ve yöneticiler bir arada yaşıyordu. Ermeni nüfus da özellikle zanaatkarlık ve ticaret alanında etkin roller üstlenmişti. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Karabağ, hem ekonomik olarak canlı hem de sosyal olarak çeşitlilik gösteren bir yapıya sahipti. Ancak bu dönemde yaşanan savaşlar, göç hareketleri ve dış müdahaleler özellikle Rusya'nın iskan politikaları, bölgenin etnik ve sosyal dengesinde büyük değişimlere yol açmıştır.⁹⁷

2.2.3. Bakü Hanlığı

Kuzey, doğu ve güneyden Hazar Denizi'ne kıyısı olan Bakü şehri Apşeron yarımadasının güneyinde yer alan doğal bir liman şehridir. Bakü adına ilk olarak, 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkûye ve Bâkûh olarak rastlanır.⁹⁸ Bakü Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da kurulan Azerbaycan hanlıklarından biridir. Batı ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı, kuzeybatıdan Kuba Hanlığı ile komşudur. Osmanlı, Safevî ve Rusya

⁹⁵ Memmedova, *agm*, s. 69-70.

⁹⁶ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 41-43; Aydın, *agm*, s. 367-368.

⁹⁷ Aydın, *agm*, s. 367-368.

⁹⁸ Davut Dursun, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 550.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

gibi büyük güçler arasında zaman zaman mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın ilk yöneticisi Mirza Muhammed Han olup, bölgedeki aşiretlerin desteğiyle yönetimi ele almıştır.⁹⁹

Bakü Hanlığı diğer hanlıklara kıyasla hem nüfus olarak, hemde arazi olarak daha küçüktür. Bakü şehri Binegedi ve Meştağa bölgeleri, otuz dokuz köy ile çok büyük olmayan bir araziye kapsamaktaydı. 1810 nüfus sayımı verilerine göre şehirde 2235'i şehirde 5387'si köyde olmak üzere 7622 erkek olmak üzere toplamda 15344 kişiden oluşan nüfusa sahipti. Askeri gücü beş yüz kişi kadardı. Halkın çoğunluğu Azeri Türkçesi konuşurdu. 18. yüzyılın birinci yarısından itibaren Rusların iskân politikasıyla birçok Ermeni aile, Hazar kıyılarına yerleştirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında 24 hane Ermeni ailesi iskân edilmiştir.¹⁰⁰

Mirza Muhammed Han döneminde (1747-1784) denizcilik, tersanecilik ve ticaret canlandı. Oğlu Melik Muhammed Han (1768-1784) Kuba Hanı Feth Ali Han'ın kız kardeşi Hatice Bike Hatun ile evlenerek, Kuba Hanlığı'nın idaresi altına girdi ve düzenli olarak Kuba Hanlığı'na vergi ödedi. Ölümünden sonra yerine geçen II. Mirza Muhammed Han (1784-1791), annesi Hatice Hanım ile Hanlığın yönetimini üstlendi. Dayısı Feth Ali Han 1789 tarihinde ölünce Bakü Hanlığı'nın bağımsızlığını yeniden ilan etti. Hüseyin Kulu Han, II. Mirza Muhammed Han ile giriştiği taht kavgasına kazanarak, Hanlığın idaresini teslim almıştır (1791-1806).¹⁰¹

Hüseyin Kulu Han döneminde Bakü Hanlığı, Rusya ve İran'ın işgal mücadelesine sahne almıştır. 19 Şubat 1793 tarihinde II. Katerine, Bakü topraklarının Rus idaresine girdiğini ilan etmiştir. 1796 yılında Rus başkomutanı Zubov, Bakü şehirini kuşatmış, direnmenin anlamsız olduğunu gören Hüseyin Kulu Han 13 Haziran 1796 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. 1796 yılının sonuna doğru Rus ordularının Kafkasya'dan çekilmesinin ardından Hüseyin Kulu Han, Şah Kaçar'ın himayesini tanımıştır. Şah Kaçar'ın öldürülmesinin ardından, Bakü Hanlığı yeniden Rus istilasına maruz kalmış, 3 Ekim 1806 tarihinde Rus ordusu tarafından ilhak edilmiştir.¹⁰²

Çok eski çağlardan beri ilim, kültür, sanayi ve ticaret şehri olarak bilinen Bakü, uzun yıllar Rusya ve İran'ın baskısı altında kalmıştır. Hazar Denizi kıyısında yer alan Hanlık, stratejik konumu sayesinde ticaret, siyaset ve askeri faaliyetler açısından büyük önem taşımıştır.¹⁰³ 12. ve 15. yüz yıllara ait Türk-İslam kaynakları, Bakü'de bulunan petrol yatakları (neft madenleri) hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, bu konuda önemli bir kaynak olup, Şah Abbas'ın en büyük gelir kaynaklarından birinin Bakü'de çıkarılan petrol olduğunu ve bölgede yedi farklı noktada petrol üretimi yapıldığını belirtir. Çarlık Rusyası burayı ele geçirmeden önce de petrol kuyuları özel imtiyaz sahipleri tarafından işletilmekteydi ve petrol üretimi oldukça yüksekti. Bu durum, Bakü'nün tarih boyunca enerji ve ekonomi açısından ne kadar stratejik bir yer olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ 18. yüzyıl sonlarında Apşeron Yarımadasında yüzden fazla siyah petrol, on beşten fazla beyaz petrol kuyusu mevcuttu. Beyaz petrol yüksek kaliteye sahip olduğundan evlerin aydınlatılmasında, ısıtılmasında ve tıpta tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. Başta liman şehri olması daha sonra petrol ve tuz yatakları bölgedeki ticaretin başlıca gelir kaynaklarıydı. Mazasır Gölü ve Zığ köyünden çıkartılan tuz civar Hanlıklara, İran ve Rusya'ya ihraç edilmekteydi.

Şehir iklimi safran bitkisi yetiştirilmeye çok müsait olup, yıllık 400-500 ton kadar safran üretilmekteydi. Pamuk, kızıl kök (kırmızı boya), aromalı tahıllar, anasoniller ve susam başlıca tarım ürünleriydi. Buğday üretiminin kıt olduğu dönemlerde Talış ve Kuba hanlıklarından buğday karşılığında petrol ve tuz takas edilmekteydi. Hanlıklar döneminde tarım, ticaret ve zanaat hızlı bir gelişme göstermiştir. Zanaat dalı olarak, dokumacılık ve halıcılık ün salmıştı. Kala, Nov Hanı, Goradil ve Apşeron halıları ünlüydü. 18. yüzyılın sonlarında Hanlık ekonomisi, deniz ticareti ve tarım üzerine şekillenmiştir. Rusya ve Azerbaycan arasındaki ticaret Bakü limanlarında gerçekleşmekte olup, Rusya Bakü'yü özellikle dokuma sanayisinde hammadde kaynağı deposuna çevirmiştir. Rusya'nın Orta ve Yakın Doğu devletleriyle ticaretinde Bakü, köprü rolü görmüştür. Bakü Kalesi'nde yer alan ve günümüze kadar ulaşan tarihi kalıntılar göstermektedir ki Buhara, Hint, Lezgi ve Multan gibi hanlıkların ticaret kervanları da Bakü'den geçmektedir.¹⁰⁵

Bakü, tarih boyunca Türk-İslâm kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle şehirde çok sayıda hamam, cami, kervansaray ve kümbet gibi mimari eser inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan yapılar arasında en eskisi ve en önemlisi, "İçerişehir" olarak bilinen, surlarla çevrili eski şehir bölgesidir. Hanlıklar döneminde inşa edilen önemli eserler arasında: Hıdır, Mescid- i Cuma Molla Ahmed, Mekteb, Mirza Ahmed, Gilek, Şeyh İbrâhim, Saray, Keykubad, Beğliyar ve Bibi Heybet camileri, Molla Hanı, Mültan, Bahar, Bakü Hanlar Sarayı gibi mimari yapılar yer alır.¹⁰⁶ Ayrıca bu dönemde, edebiyatçı ve eğitimci Abbasgulu Ağa Bakıhanov, II. Mirza

⁹⁹ Merziya İskenderova, "Baku Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44.

¹⁰⁰ İskenderova, *agm*, s.43-44.

¹⁰¹ Göktuğ, *agt*, s. 129.

¹⁰² İskenderova, *agm*, s. 50-58.

¹⁰³ Dursun, *agm*, s. 551.

¹⁰⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, *age*, s. 347.

¹⁰⁵ İskenderova, *agm*, s. 45.

¹⁰⁶ Dursun, *agm*, s. 551.

Muhammed Han'ın oğlu olarak, Azerbaycan'da modern tarihçiliğin temellerini atan önemli bir isim olmuştur. Onun çalışmaları, Hanlıklar döneminde Azerbaycan tarih yazımında yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.¹⁰⁷

2.2.4. Kuba Hanlığı

Kuba şehri Bakü'nün kuzeybatısında, Hazar Denizi'ne yaklaşık 45 kilometre mesafede Başkafkas Dağları'nın kuzeydoğu eteklerinde, yer alır. Coğrafi konumu ve tarihi geçmişiyle önemli bir yerleşim merkezidir. Şehrin adının "türbe" anlamına gelen "kubbe" kelimesinden türettiği ön görülmektedir. Bu tür isimlendirmeler, özellikle Ortaçağ İslam coğrafyasında yaygın olarak görülmektedir. Zamanla fonetik değişimlerle "Kubbe" kelimesi "Kuba" şekline dönüşmüştür.¹⁰⁸

Kuba Hanlığı savaşların gölgesinde doğan bir hanlıktır. 18. yüzyılın başlarında, I. Petro'nun ve Osmanlı hükümdarlarından III. Ahmed ile I. Mahmud'un Doğu Kafkasya'da gerçekleştirdiği askerî harekâtlar, bölgede büyük karışıklıklara neden olmuştur. Aynı dönemde, Hacı Davud ve Lezgi Surhay önderliğinde Safevilere karşı başlatılan Sünnî isyanları, Kuba Hanlığı topraklarının tahrip edilmesine yol açtı. Her ne kadar bölgedeki huzursuzluk devam etse de, özellikle Hüseyin Ali Han'ın ardından 1758'de başa geçen oğlu Feth Ali Han döneminde, Kuba Hanlığı yarı bağımsız ve gelişmekte olan en güçlü hanlıklardan biri haline geldi.¹⁰⁹

Feth Ali Han, 10 yıl gibi kısa bir sürede Derbend, Bakü ve Şamahı hanlıklarını doğrudan ya da dolaylı olarak kendi hâkimiyetine aldı. Bakü Hanlığı'nı savaş yoluyla değil, diplomatik yollarla kendi hâkimiyetine almayı başardı. 1767 yılında, Fetih Ali Han, kız kardeşi Hatice Bike'yi, o dönemde Bakü Hanlığı'nı yöneten Mirza Mehmet Han'ın oğlu Melik Mehmet Han'la evlendirdi. Bu evliliğin karşılığında, Bakü Hanı, Kuba Hanlığı'na bağlılığı kabul etti. Zeki ve siyasi konularda etkili bir kadın olan Hatice Bike, kardeşi Fetih Ali Han'ın yönlendirmesiyle Bakü Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldu ve her zaman Kuba'nın çıkarlarını ön planda tuttu. Bakü Hanlığı'nı etkisi altına aldıktan sonra, Fetih Ali Han'ın yeni hedefi Şamahı Hanlığı oldu. Bu hanlık, ekonomik ve stratejik bakımdan önemliydi. Kuzeydoğuda Kuba, doğuda Bakü, güneybatıda Karabağ Hanlıkları ve güneyde Kür Nehri ile çevriliydi. Şamahı'nın merkezi konumundaki şehir, Nadir Şah tarafından yıkılmış, halk Ağsu'ya taşınmıştı. Ancak yüzyılın ikinci yarısında şehir yeniden inşa edilmişti.

Fetih Ali Han, Derbend'i birleştirdikten ve Bakü'yü kendi idaresine aldıktan sonra daha da güçlenmişti. Şamahı Hanı'ndan, topraklarını Dağıstanlı saldırılarına karşı korumak için yıllık 10 bin manat talep etti. Şamahı Hanı, bu ödemeyi dört yıl boyunca yaptı. Ancak zamanla Şamahı yöneticileri bu ödemeyi yapmayı reddetmeye başladı ve iki hanlık arasındaki ilişkiler bozuldu. Bunun üzerine, 1765'ten 1769'a kadar süren dört yıllık Kuba-Şamahı mücadelesi başladı. Bu mücadelede, Şeki Hanı Hüseyin Han'ın Şamahı'ya yardım etmesi, Fetih Ali Han'ın zafer kazanmasını zorlaştırdı. Durumu kendi lehine çevirmek isteyen Fetih Ali Han, Şeki Hanı Hüseyin Han ile Şamahı Hanı Mehmet Said'in arasını açtı. Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ardından büyük bir ordu toplayarak, Bakü Hanı Malik Mehmet Han ile birlikte Şirvan'a saldırdı. Şeki Hanı da birleşmiş kuvvetlerle Şamahı'ya hücum etti. Şamahı yöneticileri Mehmet Said Han ve kardeşi Ağası Han, Fetih Ali Han'a değil, Hüseyin Han'a teslim olmayı daha uygun buldular. Ancak bu durum, Ağası Han için kötü sonuçlandı, Fetih Ali Han'ın emriyle Hüseyin Han, Ağası Han'ın gözlerini oydu. Bundan sonra eski Şamahı şehri de dâhil olmak üzere hanlığın büyük bir kısmı Kuba Hanlığı'na geçti.

1768 yılının Ağustos ayında, Yeni Şamahı'da Fetih Ali Han'a karşı bir suikast girişimi oldu. Bu suikastın arkasında naip Manaf Bey ve Şeki beyleri vardı. Şeki Hanı Hüseyin Han'ın da bu plandan haberdar olduğu düşünülmüyordu. Amaç, Şamahı Hanlığı'nı tamamen Şeki Hanlığı'na katmaktı. Ancak Şamahılılar, Şeki hâkimiyetini istemediler ve şehirde karışıklık çıktı. 17 Ağustos 1768'de Fetih Ali Han, iki bin kişilik bir orduyla Yeni Şamahı'ya girdi, karşı çıkanları ortadan kaldırdı. Şamahı'da Şeki'ye bırakılmış olan bölgeler geri alındı ve Kuba Hanlığı'na katıldı.

Bundan sonra Şamahı'nın yönetimi, Fetih Ali Han'ın kardeşi Abdullah Bey'e verildi. Ancak Abdullah Bey, aşırı vergi toplaması ve halkı ezmesi nedeniyle tepki çekti. Bu durum, 1769'da yeni bir isyana yol açtı. Şamahı'daki isyancılar, Şekililerden yardım alarak Kuba hâkimiyetini sona erdirmek istediler. Fetih Ali Han, önce Şamahı Hanı Mehmet Said Han'ı görüşme bahanesiyle çağırıp tutukladı. Ardından Şeki ordusuna saldırarak onu darmadağın etti. Şeki Hanı teslim oldu ve Şamahı üzerindeki iddialarından vazgeçti. Yeni Şamahı dağıtıldı, halkı ise eski Şamahı şehrine yerleştirildi. Daha fazla sorun çıkmaması için, Fetih Ali Han Mehmet Said Han'ı Derbend'e sürdü, Ağası Han ise 1769'da Karabağ'a kaçtı. 1786'dan itibaren, Fetih Ali Han Serkarlar ailesinin Şamahı üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Bu tarihten itibaren, Şamahı doğrudan Kuba valisinin yönetimine geçti ve Fetih Ali Han tarafından doğrudan idare edilmeye başlandı. Aynı dönemde, Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş olan küçük Cavad Hanlığı da Kuba'ya katıldı. Cavadlı Hasan Han, gönüllü olarak Fetih Ali Han'a bağlanmayı kabul etti.

¹⁰⁷ Göktuğ, *agt*, s. 129.

¹⁰⁸ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 297.

¹⁰⁹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 45-46.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

Kuba Hanlığı'nın hızla genişlemesi, komşu hanlıklar arasında rahatsızlığa yol açtı. Karabağ, Şeki hanları ve Şamahı'dan sürülmüş olan Ağası Han gibi birçok feodal bey, Fetih Ali Han'a karşı cephe aldı. Ayrıca Dağıstan'ın güçlü liderleri, örneğin Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazikumuklu Mehmet Han, Avar hanları, Tabasaran Kadısı Rüstem gibi isimler de bu ittifaka katıldı. Gürcistan Kralı II. İrakli, bu bloğu destekliyor, Fetih Ali Han'ın Azerbaycan'ı birleştirme çabalarına karşı çıkıyordu. 1773 yılının sonlarında, bu birleşik güçler Şamahı'ya saldırdı. II. İrakli, Avar Hanı'nın Gürcistan topraklarından geçmesine izin verdi ve hatta kendi egemenliğinde olan Borçalı ve Gazahlı birliklerini yardıma gönderdi. Bu saldırı sırasında Cavadlı Hasan Han öldürüldü, Ağası Han eski Şamahı'ya girdi. Tüm bu gelişmelere rağmen Fetih Ali Han geri adım atmadı. Yeni kuvvetler toplayarak, Şamahı yakınlarında düşman ittifakını mağlup etti.¹¹⁰

1789 yılında Feth Ali Han'ın ölümüyle, Hanlığın gücü zayıflamaya başladı. Yerine geçen oğulları Ahmed Han ve Şeyh Ali Han, babalarının kurduğu güçlü yapıyı koruyamadı. Bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Çariçe II. Katerina, 1796 yılında büyük bir Rus ordusunu Kafkasya'ya gönderdi. Bu ordu önce Derbend'i, ardından Kuba'yı işgal etti. Han Şeyh Ali bu savaşta esir düştü, ancak sonrasında kaçarak tekrar yönetimi ele geçirdi. Fakat bu olay, Hanlık için bir dönüm noktası oldu. Artık Hanlık, güçlü bir dış tehdit altındaydı ve iç istikrar da giderek zayıflıyordu. 1806 yılında, Rusya'nın İran'a karşı başlattığı yeni savaşla birlikte, Kuba ve Derbend yeniden Rus işgaline uğradı. Bu seferki işgal kalıcı oldu. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması sonucunda, bu iki Hanlık resmen Rusya'ya bırakıldı. Böylece Kuba Hanlığı'nın siyasi varlığı sona ermiş oldu.

Fakat Kuba halkı, hanlık sisteminin yıkılmasına ve Rus yönetimine boyun eğmeye kolay kolay razı olmadı. 19. yüzyıl içinde iki kez silahlı ayaklanma gerçekleşti. 1837 Ayaklanması, Azerbaycan tarihinde Rus sömürgeciliğine karşı halkın gerçekleştirdiği ilk büyük halk isyanıdır. Bu ayaklanma aynı zamanda Dağıstan merkezli Şeyh Şamil hareketiyle de bağlantılıydı. Yani sadece Kuba ile sınırlı kalmayıp, Kafkas Müslümanlarının ortak direnişinin bir parçasıydı. 1877 Ayaklanması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaş sırasında meydana geldi. Ayaklanma, Azerbaycan Türkleri ile Lezgiler arasında bir dayanışma hareketi olarak doğdu. Halk, Osmanlı'yı destekleyerek bir tür milli bilinçle hareket etti. Ancak bu isyan da Rus ordusu tarafından büyük bir şiddetle bastırıldı. Dönemin Sovyet tarihçileri, bu isyanı ideolojik sebeplerle "gerici bir hareket" olarak nitelendirmeye çalıştı.¹¹¹

Kuba Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli rol oynayan hanlıklardan biridir. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken Hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine önemli katkılar sunmuştur. Kuba Hanlığı, güçlü bir askeri yapıya sahip olup, bölgesinde diğer Hanlıklara karşı etkin bir politika izlemiştir. Hanlığın liderleri, özellikle Rus ilerleyişine karşı direnmiştir. Özellikle Fetih Ali Han dönemindeki güçlenme süreci, Kafkasya'daki siyasi dengeler açısından belirleyici olmuştur. Fakat büyük güçlerin politikaları ve savaşlarıyla yıpranarak 19. yüzyıl başlarında Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Buna rağmen, Kuba halkı kültürel kimliğini ve bağımsızlık arzusunu uzun yıllar korumuş, zaman zaman direniş göstermiştir. Kuba'nın tarihsel gelişimi, Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin önemli bir örneğidir. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası Kuba Hanlığı'nı doğrudan etkilemiş, ancak bölgenin kültürel ve ekonomik yapısındaki gelişmeler devam etmiştir.¹¹²

1811 yılında Ruslar tarafından hazırlanan bir belgede, Kuba şehrinde toplam 1069 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Aradan geçen yaklaşık 20 yıl sonra, 1832 tarihli bir başka rapor, şehirdeki nüfusun 3830 kişiye ulaştığını, ayrıca yakındaki Yahudi yerleşiminde 2671 kişinin yaşadığını göstermektedir. Bu da bölgedeki nüfusun zamanla önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. 1841 yılında bölgeyi gezen İlya Nikolayeviç Berezin, şehrin merkezi kısmında yaklaşık 2000 kişinin yaşadığını not etmiştir.

Feth Ali Han'ın önemli icraatlarından biri, Mugan ve Erdebil bölgelerinden getirdiği yarı göçebe Türk boylarını Derbend ile Bakü arasındaki kazalara yerleştirmesiydi. Bu yerleşim politikası, tarımı ve hayvancılığı canlandırdı, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya katkı sağladı. Ayrıca, Hazar Denizi üzerinden ticareti geliştirme çabaları, zanaatkarlık ve şehir hayatını olumlu etkiledi. Kuba Hanlığı, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Hanlık, ipek üretimi ve ticareti ile bölgesel ekonomik faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir. Kuba halkının büyük bölümü, geçimini küçük zanaatlarla sağlamaktaydı. Ayrıca şehirde yaşayanlarla dağlık bölgelerdeki kabileler arasında yapılan ticaret oldukça canlıydı. Bu ticarete özellikle Lezgi çukası (yün giysi), yağ, tütün, çuval bezi ve tahıl ürünleri öne çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Kuba, bölgenin tahıl, hayvancılık ve meyvecilik açısından en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Kuba ve çevresi, kökboyası üretimi ve ihracatı bakımından da büyük bir öneme sahipti. Bunun yanında, halıcılık, şehir ve çevresindeki kasaba halkının en yaygın uğraşlarından biri olarak dikkat çekmekteydi.

¹¹⁰ Tofiq Teyyuboglu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 107-110.

¹¹¹ Aliev, *agm*, s. 298.

¹¹² Mustafazade, *agm*, s. 104-122.

Kültürel açıdan bakıldığında, Kuba şehri dönemin sanat, mimari ve edebiyat açısından gelişmiş merkezlerinden biri olmuştur. Berezin, Kuba'da 660 ev ve 160 dükkân bulunduğunu yazar ve bu yapıların büyük çoğunluğunun ahşaptan yapıldığını özellikle vurgular. Şehirdeki üç büyük cami de yine ahşap yapıdadır. Bu nedenle, bugün Kuba'da geçmişten kalan mimari eserlerin sayısı oldukça azdır. Yine de günümüze ulaşabilen bazı önemli yapılar vardır. Bunlar arasında: 19. yüzyılda yapılmış, kubbe çatılı hamam, Cuma Camii, ve Azerbaycan'ın önemli tarihçilerinden Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'un evi dikkat çekmektedir.¹¹³

2.2.5. İrevan (Erivan) Hanlığı

18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik bakımdan en avantajlı olanlardan biri İrevan Hanlığı idi. Tarihî olarak Azerbaycan topraklarında kurulan bu hanlık, günümüzde üzerinde Ermenistan Devleti'nin yer aldığı coğrafyada bulunmaktadır. Bu durum, hanlığın tarihinin uzun bir süre boyunca hem Azerbaycan araştırmacıları hem de Ermeni tarihçileri tarafından ihmal edilmesine neden olmuştur. Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yüksekte konumlanan İrevan, Aras Nehri'nin sol kollarından biri olan Zengi Çayı'nın kıyısında yer almaktadır. Anadolu, İran ve Kafkasya'nın keşişiminde yer alması, burayı tarih boyunca stratejik bir geçiş noktası haline getirmiştir. Kaynaklarda Revan, Yerevan, Erebuli, Hrastan ve Erevan adlarıyla da anılan şehir, bazı görüşlere göre adını Arrân bölgesinden türetmiştir. Diğer bazı yorumlara göre ise kökeni, M.Ö. 782 yılında Urartular tarafından inşa edilen Erebuli Kalesi'ne dayanmaktadır. Şehrin Ortaçağ'a kadar olan tarihine dair somut bilgilere ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle burada sürekli bir yerleşimin ancak 12. ya da 13. yüzyıllarda oluşmaya başladığı düşünülmektedir.¹¹⁴

Hanlık İrevan şehri, Maku, Sederek, Nahçıvan, Beyazıt kalesi, Şadilu ve Dumbuli kabilelerinin vilayetleri ile Magazberd'i kapsıyordu. Yönetimde Ustaçlı ve Kaçar boylarının temsilcileri etkindi. 1722 yılında Safevî Devleti'nin Afgan isyanları nedeniyle çökmesiyle birlikte bölgedeki hâkimiyet boşluğundan Osmanlı ve Rusya faydalanmaya çalıştı. 1724 yılında İrevan, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, 1735'te ise Nadir Şah'ın güçlenmesiyle yeniden İran hâkimiyetine girmiştir. 1736'da Nadir Şah, Mugan Kurultayı'nda kendini şah ilan etmiş ve İrevan Beylerbeyi olarak Pir Mahmut Han'ı atamıştır. İrevan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda farklı görüşler vardır. Kimi kaynaklara göre hanlığın temelleri Nadir Şah tarafından atanan Pir Mahmut Han tarafından atılmışken, diğer bazı kaynaklar, isyana liderlik eden yerli zenginlerden Mir Mehdi Han'ı kurucu olarak kabul eder. Son araştırmalar ışığında Mir Mehdi Han, hanlığın kurucusu olarak öne çıkmaktadır.

Hanlığın sınırları içerisinde İrevan şehriyle birlikte 15 vilayet yer almaktaydı. Ekonomik yaşamda tarım ön plandaydı. Hayvancılık ve çiftçilik ileri seviyedeydi. Arazi mülkiyeti divan-ı devlet, halise, mülk, vakıf ve cemaat toprakları olarak beşe ayrılıyordu. Vakıf toprakları arasında camilerin yanı sıra bazı kiliseler de önemli yere sahipti. Eçmiedzin manastırı, ekonomik olarak “devlet içinde devlet” haline gelmişti. 190 halvar toprağın 103 halvarı her yıl ekilmekteydi. Köylüler ise çoğunlukla küçük arazilerde üretim yapmakta, verimli topraklara sahip olan zengin beylerden ağır şartlarla toprak kiralamaktaydı. Rençberlerin durumu daha da zordu, sadece üçte bir ürün alabiliyorlardı. Hanlıkta vergi sistemi ürün ve para esasına dayanıyordu. Vergiler sekiz gruba ayrılmıştı. 18. yüzyılda Maku Hanlığı da İrevan Hanlığı'na vergi açısından bağlanmıştı. Kiliselerden, esnaftan, bağlardan, değirmenlerden, düğünlerden ve çeşitli hizmetlerden özel vergiler alınmaktaydı.

İrevan şehri, kaleli ve bahçelik bir yapıya sahipti. Şehir idari olarak üç mahalleye ayrılmıştı. Camiler, kervansaraylar ve geleneksel meslek dallarıyla zengin bir şehir hayatı vardı. Şehirde toplam 138 dükkân bulunuyordu. Ticaret, özellikle dokuma ve ipek üretimleriyle gelişmişti. Bez, pirinç ve pamuk gibi ürünler Karabağ, Merend, Hoy, Tebriz gibi merkezlere ihraç edilmekteydi. Gümrük gelirleri (rehdari) hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu.

İrevan Hanlığı sık sık dış saldırılara maruz kaldı. Gürcü çarlarının etkisi, Osmanlı Devleti'nin müdahaleleri ve İran'ın baskısı hanlığın sürekli tehdit altında kalmasına neden oldu. Hanlık 1827'de Rus ordusu tarafından işgal edildi ve Türkmençay Antlaşması ile İran, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ardından Rus Çarı I. Nikolay'ın emriyle burada “Ermeni Vilayeti” kuruldu ve İran'dan 40.000'den fazla Ermeni bölgeye göç ettirildi.¹¹⁵

2.2.6. Şeki Hanlığı

Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan Şeki şehri, Kafkas Dağları'nın uzantısı olan Salavat Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuştur. Şehir, bu dağdan doğarak Kür Nehri'nin kollarından biri olan Eğriçay'a ulaşan Kış Çayı'nın sol yamacında konumlanmaktadır. “Şeki” adının kökeniyle ilgili olarak, Arapların Güney Kafkasya'yı ele geçirdiği dönemde bölgede yaşayan bir “şeyh”e atıfla ortaya çıktığı ve zamanla bu kelimenin “Şeki”ye

¹¹³ Aliev, *agm*, s. 297-298.

¹¹⁴ Mustafa Aydın, “Revan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

¹¹⁵ Saide Hacıeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.76-89.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

dönüştüğü düşünülmektedir. Tarihte ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen bu şehir, uzun yıllar varlığını sürdüren Şeki Hanlığı'na da ismini vermiştir. Hem coğrafi yapısı hem de tarihsel konumu itibarıyla bölge için önemli bir yerleşim merkezidir.

1743 yılında, Nadir Şah'a vergi vermek istemeyen Şeki halkı isyan etti. Derviş Mehmed soyundan gelen Hacı Çelebi bu ayaklanmanın öncülüğünü üstlendi ve bölge yöneticisi Melik Necef'i etkisiz hâle getirerek, yönetimi ele aldı. Nadir Şah bu duruma karşılık 1744 sonbaharında on beş bin kişilik orduyla Şeki'ye sefer düzenledi. Hacı Çelebi, Gelesen-Göresen Kalesi'ne çekildi. Daha sonra Car ve Balakanlıların yardımıyla Nadir Şah'ı püskürtmeyi başardı. 1745'te tekrar saldıran Nadir Şah kaleyi alamayınca Şeki şehrini yaktı. 1746'da yaşanan kıtlık nedeniyle Hacı Çelebi, Nadir Şah'a bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Şah onu Şeki Hanı olarak tanıdı. 1747'de Nadir Şah öldürülünce, Şeki Hanlığı bağımsızlığını ilan etti ve kısa sürede Azerbaycan'daki en güçlü hanlıklardan biri hâline geldi. Hanlığın merkezi Şeki olup Kutkaşen, Ereş ve Gebele sultanlıkları da ona bağlıydı.¹¹⁶

1750 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcü Kralı II. İrakli'ye karşı elde ettiği askeri başarıyla bölgedeki siyasi nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Bu başarının ardından Şirvan, Bakü ve Şamahı gibi stratejik hanlıkları kontrol altına alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. 1755 yılında Hacı Çelebi'nin vefatıyla Şeki Hanlığı'nın başına oğlu Ağa Kişi Han geçmiştir. Ancak Ağa Kişi'nin iktidarı kısa sürmüş, 1759 yılında, kayınpederi olan Gazi-Kumuklu Muhammed Han tarafından yapılan bir davet sırasında öldürülmüştür. Bu olayın ardından Şirvan'da yaşayan Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyin Han, getirilerek Han ilan edilmiş ve İran yönetimi tarafından da resmen tanınmıştır. Hüseyin Han, bölgesel güç dengesini lehine çevirmek amacıyla Kuba Hanı Feth Ali Han ile ittifak kurarak Şamahı Hanlığı'nda ortak iktidar kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu ittifak uzun soluklu olamamış; 1768 yılında taraflar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Feth Ali Han, Şamahı'yı tamamen kendi kontrolü altına almıştır. Hüseyin Han'ın 1769'da gerçekleştirdiği karşı saldırı başarısız olmuş, ancak sonrasında iki taraf arasında yeni bir barış süreci başlamıştır. Bu gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıkları arasındaki siyasi rekabetin ne denli yoğun ve kırılğan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şeki şehri 1765 yılında surlarla çevrildi, 1772 yılında Kiş Çayı'nın taşmasıyla şehir sular altında kaldı ve halk Nuha'ya göç etti. 1776'da yeni şehir surlarla güçlendirildi, iç kaleye ise Muhammed Hasan Kalesi adı verildi. Hüseyin Han, 1779 yılında amcası Hacı Çelebi Han'ın oğlu Abdülkadir tarafından öldürüldü. Abdülkadir, Kuba Hanı ile ittifak kurarak Karabağ'a karşı savaflara katıldı. Buna karşılık, Karabağ Hanı İbrahim Han, Hüseyin Han'ın oğlu Muhammed Hasan Ağa'yı ordu toplaması için görevlendirdi. Muhammed Hasan Şeki'yi ele geçirdi ve Abdülkadir ve oğullarını ortadan kaldırdı.

Muhammed Hasan Han, Şeki'de yeniden yapılanma çalışmalarına başladı, kaleyi onardı ve yeni yasalar getirdi. Ancak Kuba Hanlığı üzerinde hâkimiyet kurma girişimi başarısız oldu. 1795 yılında, İran Şahı Ağa Muhammed Kaçar'ın Kuzey Azerbaycan'a seferi sırasında Muhammed Hasan Han ona destek verdi, fakat bu tavır hoş karşılanmadı. Kardeşi Selim Han, Şeki'ye saldırarak yönetimi ele geçirdi ve merkezi Gelesen-Göresen Kalesi'ne taşıdı. Muhammed Hasan Han vazgeçmedi, Şamahı Hanı Mustafa Han'ın desteğiyle Şeki'yi yeniden ele geçirdi, ancak bu kez Mustafa Han ile arası bozuldu ve Mustafa Han tarafından Şamahı'ya hapsedildi. Yerine Şeyh Ali'yi gönderdiyse de halk istemedi, böylece tekrar Selim Han göreve getirildi.¹¹⁷

Durum bu noktada iyice karıştı. Rusya'nın bölgedeki etkisi artarken, Şeki sık sık el değiştirdi. Selim Han, Ruslarla anlaşarak 21 Mayıs 1805'te Kürekçay Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre: Selim Han, Rusya'nın hâkimiyetini kabul etti. Rus ordusunda tümgeneral rütbesi aldı. Rusya'ya her yıl 7000 çevron ödemeyi, 500 kişilik bir Rus birliği için üs kurmayı kabul etti. Fakat zamanla Rusların iç işlere karışması Selim Han'ı rahatsız etti. 1806 yılında, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın Ruslar tarafından öldürülmesi, Selim Han'ın da Rusya'ya cephe almasına neden oldu. Şeki'deki Rus birliğine saldırarak bazı askerleri öldürdü ve Rusları bölgeden çıkardı. Bunun üzerine Rusya, General Nebolsin komutasında büyük bir orduyla Şeki'ye yürüdü. 22 Ekim 1806'daki savaşta Selim Han yenildi, İran'a sığındı. Rus Çarı, Şeki'ye Rusya'ya sığınan ve daha önce Hoy valisi olan Câfer Kulu Han'ı Han olarak atadı. Selim Han ise daha sonra Osmanlı topraklarına iltica etti.

İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'yla Şeki Hanlığı 1813 yılında Rusya'ya katıldı. 1819'da Câfer Kulu Han'ın oğlu İsmail Han'ın ölümüyle bölge doğrudan Rusya'ya bağlı bir eyalet hâline geldi. 1826-1828 İran-Rus Savaşı sırasında, İran güçleri Şeki'yi kısa süreliğine ele geçirdi. Bu dönemde Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han iktidara getirildi. Ruslar 19 Ekim 1826 tarihinde Şeki'yi geri aldı ve Şeki Hanlığı resmen tarihe karıştı.¹¹⁸

¹¹⁶ Mustafa Aydın, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 489. ; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 50.

¹¹⁷ Refik Hüsnüoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 91.

¹¹⁸ Aydın, *agm*, s.490.

Tarih boyunca Şeki, Kafkasya'nın en önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuştur. İpekçilik bu şehrin ekonomik yapısında her zaman öne çıkmıştır. 1647'de buraya gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ipek üretiminin canlılığını eserlerinde özellikle belirtmiştir. 1861 yılında dünyada en büyük ipek, sarma fabrikası Şeki'de kurulmuştu. Üstelik 1862 yılında Londra'daki uluslararası fuarda, Şeki'de üretilen ipek madalya kazanmıştır. Bu da Şeki'nin uluslararası alanda tanınan bir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra, şehirde, tahıl tarımı, üzüm bağları ve meyve üretimi yaygındı. Kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi zanaat dalları gelişmişti. Bunun yanında dokumacılık gibi el sanatları da oldukça yaygındı. Halkın bir kısmı hayvancılıkla da meşguldü.¹¹⁹

1824 yılına ait veriler, şehirde 400'den fazla dükkân bulunduğunu gösterir. Bu, ticaretin ne kadar canlı olduğunu ortaya koyar. Evliya Çelebi, Şeki'de 3000 hane olduğunu belirtir; bu da yaklaşık 15.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1810'da ise hane sayısı 20.000'e ulaşmıştı. 1824 yılı itibarıyla, Şeki bölgesi 9000 km² büyüklüğünde bir alana sahipti, 200 köyü kapsıyordu, Toplam nüfusu 52.000'i erkek olmak üzere 98.500 kişiydi. Bu nüfusun 80.000 kişisi Türk kökenliydi. Geriye kalan nüfus Ermeni, Yahudi ve Gürcülerden oluşmaktaydı. Bu nüfus verileri, 1810 yılıyla büyük oranda örtüşmektedir. 1835'te ise nüfus 91.998 kişi olarak kaydedilmiştir.¹²⁰

Hanlıklar döneminde Şeki şehri, Türk yerleşim geleneğine uygun olarak kale, şehristan ve ribât olmak üzere üç bölümlü şekilde planlanmıştır. Bu yapıyla kapalı şehir modeline uyar ve İslam şehir anlayışının küçük bir örneğini yansıtır. Saray, cami ve sosyal yapılar şehir içinde önemli yer tutar. 1762 yılında inşa edilen Han Sarayı, Usta Abbaskulu tarafından Hüseyin Han Müştak'ın talimatıyla yapılmış, Türk saray mimarisinin en görkemli mimari yapılarından. Sade planlı bu yapı, 20. yüzyıla kadar Şeki evlerinin mimari örneğini oluşturmuştur. Sarayın çevresinde külliye yapısı olduğu düşünülse de günümüze sadece saray ulaşmıştır. Kale içinde ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda yapılmış bazı kamu binaları ile günümüzde el sanatları müzesine dönüştürülen eski bir Rus Ortodoks kilisesi yer almaktadır.

Şehirde çok sayıda cami ve mescit yapılmıştır. Bunlar arasında Cuma Camii, Yukarı Cami, Han Camii, Gilehli, İmam Ali, Mustafa Efendi, Gödek Minare, Gışlag, Gülgarı, Molla Yusuf ve Dodu mescitleri yer alır. Bu yapılar genellikle harimin enine dikdörtgen geliştiği plan tipinde inşa edilmiştir. Çevre köylerdeki mescitler de aynı mimari anlayışla yapılmıştır. Ayrıca İslam öncesi döneme ait Kiş Kilisesi, 6-7. yüzyıllardan kalan Alban devrine ait bir yapı olarak kültürel miras açısından önemlidir. Eskiden sayıları 250'yi bulan savunma amaçlı askeri yapılardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Şeki'de yer alan on kaleden biri olan Şeki Kalesi dışında diğerleri harap durumdadır. Şehirde yer alan yukarı ve aşağı kervansaraylar şehir hanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Abdüsselâm, Ağvanlar, Hacı Gani, Mehmed Nebi ve Abdülhâlik hamamları şehre hizmet vermiştir. Gurcana Köprüsü ve Hanabat köyündeki tek gözlü köprü düz köprü mimarisinin güzel örneklerindedir.¹²¹

2.2.7. Şirvan (Şamahı) Hanlığı

Geçmişte Albanya ya da Aran bölgelerinin bir bölümünü oluşturan ve halk arasında "Ahvan" olarak da anılan Şirvan, Kür Nehri, Kafkas Dağları ve Alazan Çayı arasında yer alır.¹²² Kaynaklarda adı bazen Şervân, bazen de Şâberân veya Şâburân şeklinde geçmektedir. Eski haritalarda "Cambisena" adıyla işaretlendiği için, antik coğrafyacı Strabon da bu isme dayanarak buraya "susuz ülke" anlamında bir isim vermiştir. Bunun nedeni, Şirvan'ın batı kesimlerinin oldukça susuz, dağlık ve kayalık bir yapıya sahip olmasıdır. Şirvan adının kökenine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, ismin Sâsânî Hükümdarı Enüşirvân (I. Hüsrev)'den türediği yönündedir. Diğer bir görüş ise, kelimenin Farsça kökenli "şirrevân" (hoş ve güzel) ifadesinden türediği düşüncesidir.

1733 yılında Nâdir Şah, Şirvan bölgesinin merkezi Şemâhî'yi ele geçirmek için şehre girdi. Direniş gösteren halkı Aksu'ya göç ettirdi ve buraya Yeni Şemâhî adı verildi. Nâdir Şah'ın ardından bölgede Mehmed Ali Han, Mehmed Said Han ve Ağası Han gibi hanlar yönetimi ele geçirdi. 1755'te Şeki Hanı Hacı Çelebi Şirvan'a saldırdı, fakat başarısız oldu. 1758'de Kuba Hanı Hüseyin Ali'nin ölümünden sonra çıkan çatışmalarda Feth Ali Han, Şirvan bölgesinde üstünlük sağladı. 1763'te Yeni ve Eski Şemâhî birleşti ancak dış tehlikelere karşı savunması yetersizdi. Bunun üzerine, Şemâhî, Kuba Hanı Feth Ali Han'a vergi vermek zorunda kaldı. İlişkiler bozulduğunda iki hanlık arasında savaş başladı ve sonunda Şemâhî arazisi Şeki ve Kuba hanlıkları arasında paylaşıldı. Fakat Şeki Hanı bu paylaşımı kabul etmeyip tüm Şemâhî'yi ele geçirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Böylece Şemâhî, Feth Ali Han'ın eline geçti.

1769 yılında çıkan isyan bastırıldı ve ardından Feth Ali Han yönetimi güçlendirdi. 1786'dan itibaren Şemâhî doğrudan Kuba valisi tarafından yönetilmeye başlandı. 1789'da Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmed Han döneminde bazı hanlar tekrar harekete geçti ve Şirvan bölgesi kısa süreliğine üç han arasında

¹¹⁹ İbadov, *agm*, s.96-98; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, *age*, s. 333.

¹²⁰ Aydın, *agm*, s. 491; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 51.

¹²¹ Anar Azizov, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 492.

¹²² *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 43.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

paylaşıldı. Ancak Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Şemâhî'yi tamamen ele geçirmeye çalıştı. 1794'te Ağa Muhammed Şah'ın desteklediği bir sefer sonucu Şemâhî harap edildi. Ardından Mustafa Han yeniden yönetime geçti. 1795'te İran'ın Gürcistan'a yönelik saldırısı Rusya'nın bölgeye müdahalesine neden oldu. Rus ordusu 1796'da Şemâhî'ye ulaştı, ancak kısa süre sonra geri çekildi. Mustafa Han tekrar tahta çıktı. 1805'te Rusya ile anlaşma yaparak yıllık 8000 ruble vermeyi kabul etti, ancak kalesine Rus askeri sokmadı. Fit Dağı'ndaki kaleyi güçlendirdi ve burada kendi idari merkezini oluşturdu. 1813 Gülistan Antlaşması ile Şemâhî Hanlığı Rusya'ya bırakıldı. 1820'de hanlık sistemi kaldırıldı ve Mustafa Han İran'a sığındı. 1826'da İran-Rus savaşında Şemâhî tekrar el değiştirdiyse de savaş sonunda yeniden Rus egemenliği kuruldu. 1840'ta Kuba ve Bakü ile birleştirilerek Hazar bölgesi yönetimine bağlandı, 1846'dan sonra Şemâhî idari birimi oluşturuldu, 1859 depremi sonrası Bakü'ye bağlandı.¹²³

Kafkas Dağları'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki en önemli geçit olan Derbent (Demirkapı), bu bölge üzerinden geçiyordu. Bu da Şirvan'ı hem stratejik hem de ticari açıdan önemli bir konuma getiriyordu. Başkent Şamahı şehri, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş ve bölgede gelişen kültürel faaliyetlerle tanınmıştır. Şirvan bölgesi verimli toprakları ve zengin doğal kaynakları sayesinde güçlü bir ekonomiye sahipti. Tarım, hayvancılık ve ipek üretimi hanlığın ekonomik temelini oluşturmuştur. Şemâhî, ipek dokuma ve yünlü üretim merkeziydi. 18. yüzyıl ortalarında şehirde 1500 kadar ipek dokuma tezgâhı bulunması bu alandaki gelişmişliği göstermektedir.¹²⁴

Şirvan Hanlığı, mimari eserleri ve edebi mirası ile Azerbaycan kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Tarihi eserler arasında Gülistan ve Bugurt kaleleri, Abşeron savunma yapıları, Bakü surları ve Kızkalesi sayılabilir. Şemâhî 1647 yılında Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildiğinde 7000 ev olduğu belirtilmişti. Bu da yaklaşık 35.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1831'deki nüfus yaklaşık 135.000 kişi, 1835'te ise 136.389 kişidir. 1840'larda bu sayılarda değişiklik olmamıştır. 1855'te Şemâhî'nin nüfusu 19.558, 1865'te 22.014 kişidir. Karşılaştırma yapılırsa, aynı yıllarda Bakü'nün nüfusu daha düşüktür. Ancak 1930'larda Bakü'nün nüfusu 200.000'i aşarken, Şemâhî hâlâ 27.800'de kalmıştır.¹²⁵

2.2.8. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan şehri, Aras Nehri'nin sol kolu olan Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden yaklaşık 910 metre yükseklikte yer almaktadır. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölge halkının anlatılarında ve efsanelerinde Nahçıvan, Nüh'un gemisinin tufandan sonra konakladığı yer olarak tasvir edilmektedir. Nahçıvan adının geçtiği en eski yazılı kaynak ise, 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Batlamyus'un kaleme aldığı "Geographike Hyphegesis" adlı eserdir. Bu durum, Nahçıvan'ın kadim geçmişine işaret eden en erken yazılı tanıklıklardan biridir.¹²⁶

Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye ile sınırdaş olması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Hanlığın Safevî Devleti döneminde Çuhersed Beylerbeyliği'ne bağlı bir "ülke" olarak Ustaclı topluluğu tarafından yönetildiği bilinmektedir. 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ın Afganların eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti Nahçıvan'ı işgal ederek burada "Nahçıvan Sancağı"nı teşkil etmiştir. Nahçıvan, bu süreçte on dört nahiyeye ayrılmıştır. Nadir Şah, 1735'te Nahçıvan'ı yeniden İran hâkimiyetine dahil etmiş, 1736'da Mugan Kurultayı'nda şah ilan edildikten sonra bölgeye iki ayrı yönetici atamıştır. Bunlardan biri, idari ve askerî işlerle ilgilenen "hâkim-i ülke-yi Nahçıvan", diğeri ise ekonomik ve adli işlerden sorumlu "hâkim-i tümen-i Nahçıvan" olmuştur. Ancak bu idarecilerin halk üzerinde oluşturduğu baskılar nedeniyle kısa sürede değişiklikler yaşanmıştır.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından İran otoritesi zayıflamış ve Nahçıvan'da Kengerli boyuna mensup Haydar Kulu Han, kendisini bağımsız han ilan etmiştir. Nahçıvan ve Ordubad şehirleri hanlığın iki ana yerleşim merkezini oluşturmuş, mahalleleri ve çarşılarıyla ticaretin merkezi hâline gelmiştir. Nahçıvan'ın nüfusu yaklaşık 5.000 iken, Ordubad daha küçük ancak daha bayındır bir şehir olarak öne çıkmıştır. Hanlığın askerî gücünün sınırlı olması nedeniyle Haydar Kulu Han, Penaheli Han gibi güçlü hanlarla ittifak kurmuş ve ortak askerî harekâtlara katılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru hanlık içi taht mücadeleleri yoğunlaşmış, Abbaskulu Han ve Caferkulu Han arasındaki iktidar çatışmaları Nahçıvan'ı siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Kelbeli Han'ın 1787-1820 yılları arasındaki hükümlerlik döneminde hanlık görece istikrara kavuşmuş, ancak İran tehdidinin artması nedeniyle Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışılmıştır. Ağa Muhammed Şah'ın 1795 seferi sırasında Kelbeli Han, gözleri oyularak Tahran'a sürgün edilmiştir. Bu olay, hanlığın fiili bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. Kelbeli Han, 1802'de yeniden tahta çıkarılmış ve Rus-İran

¹²³ Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.204-206; Naile Bayramova, Şamaxı Hanlığı, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009, s. 40-56; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 44-45; Aliyev, *agm*, s. 91.

¹²⁴ Minorsky, *age*, s. 135.

¹²⁵ Aydın, *agm*, s. 45.

¹²⁶ Hüsamettin M Karamanlı, "Nahçıvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 294.

savaşlarının başladığı 1804 yılından itibaren bölgedeki güç dengeleri Rusya lehine değişmiştir. 1827'de Abbasabad Kalesi'nin düşmesiyle hanlık tamamen Rus ordusunun kontrolüne girmiş ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Nahçıvan resmen Rusya'ya bırakılmıştır.

Nahçıvan, Kafkasya ile Anadolu arasındaki ana geçiş yollarından biri üzerinde bulunması sayesinde ekonomik ve askerî geçişler açısından önemli bir noktada yer almıştır. Nahçıvan ve Ordubad gibi şehirleriyle ticaretin canlı olduğu, pazar yapısının gelişmiş bulunduğu bilinmektedir.¹²⁷ Hanlık döneminde Nahçıvan şehrinin ekonomik yaşamında ve ticaretinde geleneksel üretim faaliyetleri olan dokumacılık, halıcılık, tarım ve hayvancılık sürdürülmeye devam edilmiştir. Şehir pazarında, tarım ürünlerinin yanı sıra bal, yağ, yaş ve kuru meyve, pastırma gibi çeşitli gıda maddeleri satışa sunulmakta, ayrıca hayvan ticareti de yapılmaktaydı. 1727 tarihli mufassal defterde yer alan bilgilere göre Nahçıvan'da, ikisi harap durumda olmakla birlikte altı ay süreyle faaliyet gösteren toplam yirmi altı değirmenin yanı sıra bir mumhâne, bir boyahâne, bir sabunhâne, üç çarşı, bir pazar ve 191 dükkânın bulunduğu kayıt altına alınmıştır.¹²⁸

Nahçıvan Hanlığı'nın demografik yapısına ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne ait 1728 tarihli Nahçıvan Sancağı Defteri ve 1827-1828 yıllarında yapılan Rus nüfus sayımı kayıtları değerlendirildiğinde, hanlık nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rus araştırmacı V. Grigoryev'in aktardığına göre, Nahçıvan Hanlığı'ndaki 4600 ailenin 4170'i Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.¹²⁹ Bu veriler, Ermeni tarih yazımında sıkça ileri sürülen Nahçıvan'ın etnik yapısına dair iddiaların tarihî belgelerle örtüşmediğini ve hanlık döneminde bölgede Türk unsurunun demografik üstünlüğünü koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁰

2.3. İdari Yapı

Hanlıkların siyasi ve idari yapıları genel olarak aynıydı. Hükümdarlık seçimlerinde ilk başlarda veraset sistemiyle babadan oğula prensibi uygulanırken daha sonraları seçim sistemine geçildi. Ülke topraklarının mülkiyeti Han'a aitti. Azerbaycan'da yüksek idari konumunda görev alan kişilere Tiyul ve Suyursal adı verilen topraklar tahsis edilirdi. Hanlar bu toprakları işletir, yardımcı kuvvet niteliğinde asker yetiştirir, bunun karşılığında Safevi Devleti'ne vergi öderdi. Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması durumunda Hanlar işletmesini elde ettiği toprakları mülkü yaparak, devlet teşkilatı için alt yapısını oluşturup, bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir. Beylere işletilmesi için verilen toprakları, Han isterse geri alabilirdi. Beyler bu toprakları satamaz kiraya veremez, miras bırakamazdı.

Han'ın mutlak yetkileri vardı, bunun yanında meclis veya divan benzeri danışma organları oluşturulmuş, Han'ın karar alma mekanizması desteklenmiştir. Hanlar, genellikle yerel beyler, din adamları ve ticaret erbabı ile ilişki içerisinde olmuş ve böylece halk üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Devlet işleri "*Divanhane*" adı verilen makamda yürütülürdü. Vezir, Handan sonra gelen en yüksek rütbeli kişiydi. Vezir; Han'ın en yakın danışmanı olup, devlet işlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynardı. Kalebeyi, Divanbeyi, Müstevfi, Hazinedarbaşı ve Kadı diğer yüksek rütbeli memurlardı.¹³¹

Müstevfi; devletin mali işlerini yürüten ve hazinenin hesaplarını tutan görevliydi. Gelir ve giderleri kontrol ederek ekonomik düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynardı.¹³² Darüğâ; vergi işlerinden sorumlu idareci, naib; Han adına belli bir bölgeyi yöneten idari kişi, kelenter; mali ve ekonomik işlerden sorumlu devlet görevlisiydi. Mirzalar halktan toplanan vergileri özel defterlere kayıt ederdi. Aynı zamanda uluslararası gelen mektupları Han'ın huzurunda okurlar, mektuplara cevap yazarlardı. Koryucubaşı sarayı, Han'ı, Hanlığın haremını korumakla görevliydi. Hanlık sınırları içinde güvenliğe son derece önem verilirdi. Güvenliği sağlayan kolluk kuvvetine "*Çapar*", stratejik noktalara kurulan karakollara da "*çaparhane*" denirdi. Çaparlar güvenliğin yanı sıra istihbarat ve posta işlerine de bakardı.

Divanbeyi hukuki meselelerin görüşüldüğü oturumlarda Han'ın danışmanlığını yapardı. Adalet işleri, İslam hukuku çerçevesinde Han tarafından atanmış, kadılar tarafından yürütülürdü. Kadılar aynı zamanda belediye işleri, mülki işler, güvenlik gibi işlere de bakardı. İdam kararları bizzat Han'ın kararına bağlıydı. Rus istilasından sonra dahi Gence'de yaşayan Hıristiyanların da şikayetlerini kadılara bildirmeleri, bu mahkemelerin işleyiş sistemine olan güveni göstermektedir. Hanlıklar ayrıca köy ve şehir bazlı yönetim birimlerine de sahipti. Köylerde

¹²⁷ Vasily Grigorev, *Staticheskoe opisaniye Nakhchavanskoj provincii*, Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883, s. 29.

¹²⁸ A. Nuru Alekperoğlu, A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 123-133.

¹²⁹ Grigorev, *age*, s. 14-18.

¹³⁰ Alekperoğlu, Aliyoldaşkızı, *agm*, s. 123-133.

¹³¹ Çakmak, *agm*, s. 14; Göktuğ, *agt*, s.163-165.

¹³² Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, "Müstevfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

“kendhüda” olarak bilinen köy muhtarları, hanlık yönetimi adına halkla iletişim kurmaktaydı. Şehirlerde ise “kalantar” adı verilen yetkililer, şehir idaresiyle ilgilenirdi.¹³³

Azerbaycan Hanlıklarının ordu ve silah sayıları hakkında veriler yok denecek kadar azdır. Düzenli ordu birliklerinin yanında Çerik ve Maaf olarak adlandırılan silahlı birlikler, Divanhanede’de görev alan yasavu ve ferraşlarda silahlı birlik kapsamına girmektedir. Yerel beylere tabi olan Çerikler gerektiğinde Han’ın emriyle savunma ve savaş alanına intikal ederdi. Maaflar iç ve dış tehdit unsurunda seferberlik altına alınırdı. Bazen tüm bir köy Maaf olabiliyordu. Maafların Hanlık içinde özel bir statüsü vardı, bazen çeşitli vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulurlardı.¹³⁴

SONUÇ

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, tarih boyunca büyük güçlerin ve medeniyetlerin mücadele sahası olmuştur. Erken dönemlerden itibaren Sabirler, Hazarlar ve Hunlar gibi Türk toplulukları, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Selçuklu döneminde başlayan yoğun Türk göçleri, Azerbaycan’ın Türkleşme sürecini hızlandırarak günümüz Azerbaycan kimliğinin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Ancak 18. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde farklı bir yönetim biçimi olan hanlıkların ortaya çıkmasıyla önemli bir dönüm noktası olmuştur. Safeviler ve Afşarlar döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla Azerbaycan toprakları çeşitli hanlıkların kontrolüne geçmiştir. 18. yüzyılın başlarında Nadir Şah Afşar’ın ölümünden sonra, bölgedeki hanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Rusya tehlikesi Azerbaycan üzerinde daima etkili olmuş, Ruslar bu sevdasından katiiyen vazgeçmemiştir. İran’da iktidarın zayıflamasıyla beraber yerli hanlıklar bir solukta olsa nefes alarak, Azerbaycan’ın altın devresini teşkil eden müstakil bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan’da Türk Hanlıkları olarak bilinen dönem açılmıştır. Azerbaycan dönem dönem farklı devletlerin otoritesi altına girse de halk inanç, kültür ve yaşam tarzı gereği aşiret reisinin veya boy beyini lider seçmiş, onun dışında kimseye itaat etmemiştir. Nitekim ülke iktidarını en son elinde bulunduran Safevi Devleti de Azerbaycan’ın vilayet idaresini bölgenin en güçlü ailelerinden boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.

Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri’nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır. Güney Azerbaycan kurulan önemli Hanlıklar; Tebriz, Hoy, Karadağ, Marağa, Urmiye ve Erdebil Hanlıklarıdır. Tebriz Hanlığı, Azerbaycan’ın önemli siyasi merkezlerinden biri olarak tarih boyunca bölgenin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Safevi Devleti’nin çöküşünün ardından ortaya çıkan siyasi karmaşa ortamında kurulan hanlık, stratejik konumu sayesinde İran, Osmanlı ve Rusya gibi büyük devletlerin çekişmelerinin merkezinde yer almıştır. Özellikle ekonomik ve kültürel anlamda gösterdiği gelişim ve ticaret yollarının kavşağında bulunması sebebiyle büyük bir önem kazanmıştır.

Hoy Hanlığı, bölgenin stratejik konumu sayesinde İran, Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen diplomatik ve askeri çekişmelerde önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle Osmanlı ve İran devletleri arasındaki siyasi ilişkilerde önemli bir geçiş ve tampon bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Hoy şehri, çevre bölgelerden gelen tüccarlar için önemli bir merkez olmuş ve ticaretle birlikte kültürel canlılık kazanmıştır. Karadağ Hanlığı, Azerbaycan hanlıkları arasında önemli bir yere sahip olup, Osmanlı-İran mücadelesi içinde sıkışmış küçük ama stratejik bir hanlıktır. Ekonomik ve kültürel mirası, bölgenin tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Makü Hanlığı, Azerbaycan hanlıkları içinde küçük ama stratejik bir rol oynamış, bölgenin siyasi ve kültürel yapısına katkı sağlamıştır. Doğu Anadolu ile Güney Kafkasya arasında önemli bir ticaret yolu üzerinde yer almıştır. Askerî geçitlerin kontrolünü elinde bulundurarak savunma açısından güçlü bir konuma sahip olmuştur.

Marağa Hanlığı, Güney Azerbaycan’da kurulmuş olan ve kısa ömürlü olmasına rağmen bölgenin tarihine önemli etkiler bırakan bir hanlıktır. Osmanlı ve İran arasında sıkışmış bir yapıya sahip olan hanlık, ekonomik ve kültürel yapısıyla dikkat çekmiştir. Urmiye Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın başlarına kadar Güney Azerbaycan’da önemli bir siyasi varlık göstermiştir. Osmanlı ve İran arasındaki mücadelede stratejik bir noktada yer alan hanlık, ekonomik ve kültürel açıdan da önemli bir merkez olmuştur. Ancak Hanlığın zayıf merkezi otoritesi, Osmanlı ve Kaçar baskıları karşısında uzun süre varlığını sürdürememesine neden olmuştur. Erdebil Hanlığı, çevre hanlıklarla ilişkiler kurmuş, 1784’te kısa süreliğine Kuba Hanı Feth Ali Han tarafından işgal edilmiştir. Tarım ve hayvancılıkla geçinen halk yarı göçebe yaşamıştır. 19. yüzyılda ekonomik olarak canlanmış; deri, dokuma ve ticaret gelişmiştir.

Kaçar Hanedanı’nın güçlenmesiyle birlikte, Güney Azerbaycan hanlıkları üzerindeki baskılar artmış ve 19. yüzyılın başlarında bölge Kaçar yönetimi tarafından ilhak edilmiştir. Bu süreç, hanlık sisteminin sona ermesine ve

¹³³ Çakmak, *agm*, s. 14; Göktuğ, *agt*, s. 163-165.

¹³⁴ İvan Pavloviç Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnih Otnoşenii V Azerbajdane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad 1949, s. 181.

Güney Azerbaycan'ın siyasi yapısının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. 18. yüzyılda Güney Azerbaycan hanlıkları, bölgenin tarihi ve siyasi gelişiminde kritik bir rol oynamış ve sonraki yüzyıllarda Kaçarlar tarafından yönetilecek bir merkezi yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hanlıklar, Osmanlı ve İran gibi büyük güçlerin etkisi altında kalarak zaman zaman bağımsızlıklarını korumaya çalışmış, ancak nihayetinde Kaçarlar tarafından ilhak edilmiştir. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüştür, bu Hanlıklar yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.

Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının ortaya çıkışı Safevîler'in merkezi otoritesinin çökmesi ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Kuzey Azerbaycan'daki yerel liderler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Kuba gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmıştır. Gence Hanlığı stratejik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında süren güç mücadelelerinde önemli bir rol üstlenmiştir. Hanlığın hâkimiyeti altında Gence şehri, bölgedeki ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuş, ticaret ve kültürel faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Gence Hanlığı, Kafkasya'daki diğer hanlıklar gibi kısa süreli bir bağımsızlık yaşamış, ancak bölgenin siyasi ve ekonomik tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bakü Hanlığı, stratejik konumu ve ekonomik kaynakları nedeniyle büyük güçlerin ilgisini çekmiş, kısa süreli varlığına rağmen bölgenin siyasi ve ekonomik gelişiminde etkili olmuştur.

Karabağ Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip hanlıklardan biri olarak öne çıkmıştır. Siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan güçlü bir yapıya sahip olan hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine büyük etkiler bırakmıştır. Şuşa'nın kültürel ve sanatsal gelişimi hanlık döneminin en önemli miraslarından biri olmuştur. Kuba Hanlığı coğrafi konumu sayesinde Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasındaki politik ve askeri çekişmelerde stratejik bir rol üstlenmiştir. Kuba Hanlığı döneminde bölge, ticari faaliyetlerin ve tarımsal üretimin geliştiği önemli bir ekonomik merkez haline gelmiş, aynı zamanda kültürel ve sosyal açıdan da ilerleme göstermiştir. İrevan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik açıdan öne çıkan bir yapıdır. Günümüzde Ermenistan sınırları içinde kalan bu hanlık Osmanlı, İran ve Rusya'nın rekabet alanında kilit bir konuma sahiptir. Hanlık Anadolu, İran ve Kafkasya arasında bir geçiş noktası işlevi görmüş, hem ticari hem askeri açıdan önemli bir noktadır.

Şeki Hanlığı, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, onu büyük güçlerin ilgisini çeken bir merkez hâline getirmiştir. Hanlık dönemi, Şeki'nin ekonomik ve sanatsal gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Şirvan Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayan hanlıklardan biri olmuştur. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken Hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine derin izler bırakmıştır. Hanlığın tarihsel süreci, Kafkasya'da yaşanan siyasi değişimlerin ve büyük devletlerin güç mücadelelerinin bir yansıması olmuştur. Nahçıvan Hanlığı Osmanlı, İran ve Rusya arasında stratejik bir sınır bölgesidir. Anadolu hattında önemli bir ticaret ve geçiş merkezidir. Güçlü hanlıklarla ittifak kurarak siyasi denge unsuru olmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bundan sonra kurulacak İran hükümetleri Kuzey Azerbaycan'da hiçbir zaman tam hâkimiyet sağlayamamıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hâkimiyetine girmemiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.

Bölgede yaşanan Osmanlı, Safevi ve Rus devletleri arasındaki mücadeleler, Azerbaycan tarihini derinden etkilemiş; siyasi ve sosyal çalkantılarla birlikte halkın göç ve sürgünlerle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen mücadeleler, Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyi arasında kalıcı siyasi ayrımlara neden olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Azerbaycan hanlıkları zayıflamaya başlamıştır. 1804-1813 yılları arasındaki Rus-İran Savaşları ve 1826-1828 yılları arasındaki ikinci Rus-İran savaşı sonrasında Azerbaycan'daki hanlıklar, Rusya'nın egemenliği altına girmiştir. 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan hanlıklarının büyük bir kısmı Rusya'ya bağlanmıştır. Böylece Azerbaycan'daki hanlıklar dönemi sona ermiş ve bölge Rusya'nın yönetimine girmiştir.

Azerbaycan'daki hanlıklar dönemi, ülkenin tarihsel gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Bu dönem bağımsızlık mücadelesi, kimlik inşası ve kültürel zenginliğin iç içe geçtiği çok katmanlı bir tarihsel süreçtir. Bu süreç, sadece geçmişin bir parçası değil, aynı zamanda modern Azerbaycan'ın siyasi duruşunu, kültürel hafızasını ve bölgesel vizyonunu şekillendiren temel taşlardan biridir. Hanlıklar, Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

yapısını etkilemiş, ancak bölgesel parçalanma nedeniyle uzun süre varlıklarını sürdürmemişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyetiyle birlikte bu dönemin sona ermesi, Azerbaycan'ın modern tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarih boyunca yaşanan bu karmaşık mücadelelerin ve Türk boylarının bölgedeki etkilerinin izi günümüzde de Azerbaycan'ın kültürel ve siyasi kimliğinde açıkça görülmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

With its strong strategic location, rich economic resources, and vibrant nature, Azerbaijan has been a battleground for great powers and civilizations throughout history. From the earliest periods, Turkish communities such as the Sabirs, Khazars, and Huns have shaped the social and cultural structure of the region. Especially with the Great Seljuk period, the increasing waves of Turkish migration accelerated the Turkification process of Azerbaijan and laid the foundations of the modern Azerbaijani identity. The region has witnessed the struggle for domination by many great powers throughout its historical process, including the Safavids, Afshars, Qajars, Ottomans, and Russia. The settlement of Turkish communities in the region from early times has left lasting effects on the ethnic and cultural structure of Azerbaijan, leading to a strong representation of Turkic identity in the region.

With the weakening of central authority during the Safavid and Afshar periods, the lands of Azerbaijan came under the control of Turkic khanates. After the death of Nader Shah Afshar in the early 18th century, local administrations gained strength in Azerbaijani territories, and the khans of the region declared their independence. These semi-autonomous administrations, known as "khanates," not only created political fragmentation but also increased the cultural and economic diversity of the region. Situated between great powers such as Iran in the south, the Ottomans in the west, and Russia in the north, these khanates eventually came under the pressure of these empires and lost their independence. However, the administrative structure, cultural accumulation, and traditions of local authority developed during the khanate period left lasting marks in the social memory of Azerbaijan.

Methodology

This study aims to examine the historical development of the khanates established in Azerbaijan during the 18th and 19th centuries. A scientific approach was followed in the research, utilizing Western, Eastern, and Turkish literature within the framework of ethical principles. Primary and secondary sources—including academic articles, books, theses, and regional studies—were evaluated. Through this approach, the historical, political, and cultural developments of the khanates have been addressed in a multidimensional manner.

In the research, the khanates were geographically divided into two parts: those located south of the Aras River were classified as the Southern Azerbaijani Khanates, while those to the north were categorized as the Northern Azerbaijani Khanates. Each khanate was analyzed in detail according to criteria such as political autonomy, economic activities, cultural development, and foreign relations. Through a comparative analysis method, both the differences among the khanates and their interactions with major powers such as the Ottoman Empire, Iran, and Russia were assessed. This method is significant in revealing that the khanate system was shaped not only by internal dynamics but also by external pressures.

Results and Conclusion

The Khanates of Azerbaijan are examined in two main categories based on their geographical locations and political structures. Those located south of the Aras River are called the *Southern Azerbaijani Khanates*, while those in the north are known as the *Northern Azerbaijani Khanates*. Notable southern khanates include Tabriz, Khoy, Karadagh, Maragha, and Urmia; northern ones include Ganja, Baku, Shaki, Shirvan, Karabakh, and Quba.

1. Southern Azerbaijani Khanates

Tabriz Khanate: A major political center throughout Azerbaijani history. Founded during the post-Safavid turmoil, it became a focal point of rivalry among Iran, the Ottoman Empire, and Russia. Its strategic position on major trade routes made it economically and culturally significant.

Khoy Khanate: Held high geopolitical and geostrategic value, playing a critical role in military and diplomatic struggles between Iran, the Ottomans, and Russia. It functioned as a transition and buffer zone, and flourished culturally and commercially.

Karadagh Khanate: Located at the heart of the Ottoman-Iranian rivalry, it contributed significantly to the historical, economic, and cultural heritage of the region.

Maku Khanate: Positioned on a vital trade route between Eastern Anatolia and the South Caucasus, it maintained a strong military presence and influenced the region's political and cultural structure.

Maragha Khanate: Though short-lived, it left a notable mark in the region's history, distinguished by its economic activity and cultural contributions despite being squeezed between the Ottomans and Iran.

Urmia Khanate: Played a significant political role from the mid-18th to early 19th century. Located in a strategic conflict zone, it also became an economic and cultural hub but struggled against pressures from the Ottomans and the Qajars.

Ardabil Khanate: Established political relations with neighboring khanates. Briefly occupied by Quba Khan Fatali Khan in 1784. The people lived a semi-nomadic lifestyle based on agriculture and livestock. Economic growth occurred in the 19th century through leather, textile, and trade industries.

2. Northern Azerbaijani Khanates

Ganja Khanate: Played a key role in the power struggles among the Ottomans, Iran, and Russia. Though short-lived, its position as an economic hub contributed to trade and cultural exchange.

Baku Khanate: With its strategic location and rich resources, it attracted major powers and significantly influenced the region's political and economic development.

Karabakh Khanate: One of the most influential in Azerbaijani history. Despite a brief independence, it left a lasting impact, particularly through the cultural and artistic flourishing of Shusha.

Quba Khanate: Rapidly rose to regional prominence in the 18th century but declined under the pressure of great power politics and was annexed by Russia in the early 19th century. Its history symbolizes Azerbaijani resistance and cultural identity.

Erivan Khanate: It was one of the most strategically significant Azerbaijani Turkic khanates. Located within the present-day borders of Armenia, this khanate held a key position in the rivalry between the Ottoman Empire, Iran, and Russia. The city served as a transit point between Anatolia, Iran, and the Caucasus, gaining importance both commercially and militarily.

Shaki Khanate: Despite a short period of independence, it played a major role in the region's political, economic, and cultural life. Positioned on key trade routes, it contributed significantly to the region's prosperity.

Shirvan Khanate: An important part of Azerbaijani history with strategic, economic, and cultural influence. Though its independence was short, it left a lasting legacy and reflects broader geopolitical shifts in the Caucasus.

Nakhchivan Khanate: It was a strategic border region between the Ottoman Empire, Iran, and Russia. It served as an important trade and transit center along the Anatolian route. By forming alliances with powerful khanates, it became a key element of political balance.

In the 18th century, the khanates of Southern Azerbaijan played a vital role in the historical and political development of the region, ultimately laying the groundwork for the emergence of a centralized administration under the Qajars. Although these khanates occasionally attempted to maintain their independence under the influence of major powers such as the Ottoman Empire and Iran, they were eventually annexed by the Qajars. This period is regarded as a significant transitional phase in the history of Azerbaijan, as the independence of the Southern Azerbaijani khanates was short-lived and ultimately succumbed to Iranian sovereignty.

The establishment of independent khanates in Northern Azerbaijan represents a major turning point. Subsequent Iranian governments were never able to establish full authority over this region. Following the death of Nader Shah, these khanates maintained their autonomy until the early 19th century. Often in constant rivalry with each other, they also formed various alliances in response to external threats. By the end of the 18th century, the Russian Empire had begun to pursue an expansionist policy in the Caucasus, directly targeting the khanates. The struggles of the 18th and 19th centuries led to lasting political divisions between Northern and Southern Azerbaijan. The Treaties of Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) formally recognized Russia's control over most of the Azerbaijani khanates.

The khanate period was not merely an administrative structure for the Azerbaijani people—it was also a time marked by a desire for freedom, local solidarity, and the development of art and culture. Cities such as Shusha, Ganja, and Shaki saw flourishing artistic, literary, commercial, and craft activities, which are considered among the most valuable legacies of this era. The tendency of the people to elect their own leaders, their strong communal solidarity, and the tradition of local councils laid the social foundations for the modern state structure of Azerbaijan.

In conclusion, the khanate era of Azerbaijan is a multi-layered historical process in which the struggle for independence, identity formation, and cultural richness were deeply intertwined. This process is not only a part of the past but also a foundational element that shapes the political stance, cultural memory, and regional vision of

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

modern Azerbaijan. For this reason, the “Khanate Period” should continue to be explored in academic literature not only as a political system but also as a sociocultural paradigm.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ALEKPEROĞLU, A. Nuru, ALİYOLDAŞKIZI, A. Faride, “Nahçıvan Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-133.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Erdebil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 276-277.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Kuba”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 297-298.

ALİZADE, Orhan, “18. yy’ın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası”, *Akademik Bakış*, Cilt 4 Sayı 7, Kış 2010, ss. 105-114.

ALLEN, Edward David, MURATOFF Pavel, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

AŞURBEYLİ, Sara, “Şirvanşahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 211-213.

ATKİN, Muriel, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, 1980.

AXWORTHY, Micheal, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006.

AYDIN, Mustafa, “Revan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26- 29.

AYDIN, Mustafa, “Şeki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, ss.489-491.

AYDIN, Mustafa, “Şirvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.204-206

AZİZOV, Anar, “Şeki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.492.

BAŞÇI, Veysel Başçı, “Dunbuli Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri” (XIII-XVIII YY.), *Kadim Akademi*, C.3, S.2, 2019.

BAYRAMOVA, Naile, Şamaxı Xanlığı, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009.

BERKOK, General İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BEZER, Gülay Ögün, “Şeddâdiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 409-411.

BİLGİLİ, Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 21-42.

BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 317-322.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

CAMALOV, Gabil, “Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran’ın İkili İlişkiler Siyaseti”, *Türkler (Cumhuriyet)*, C.18, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 919-935.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 10-20.

DELİLİ, Hasan Ali, XIII. Asrın İkinci Yarısında Cenubi Azerbaycan Hanlıkları, Bakü 1979.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, “Azerbaycan Ülke Bülteni”, <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf>, 10.03.2025 sa. 20:00.

DURŞUN, Davut, “Baku”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 550-551.

EFENDİZE, Oktay, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-20.

ELÇİBEY, Ebülfez, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Muhammet Kemalöglu, C.4, S.8, Gümüşhane 2013, ss. 23-45.

EMENOVA, Aynur, “Tebriz Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 153-167.

Evlıya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, C.2, haz. Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul.

FORSYTH, James, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, 2014.

GÖKTUĞ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.

GÖL, Hacer, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, ss. 153-170.

GRAİNGER, John D., *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, London 1990.

GRİGOREV Vasıly, *Statieskoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883

GULİYEV, Telman, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

GÜNER, Ahmet, “Sellâriler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 68-70.

HACİEVA, Saide “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.76-89.

İBADOV, Refik Hüsneyoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 90-103.

İSKENDEROVA, Merziya, “Baku Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 43-56.

KARAMANLI Hüsametın M., “Nahçıvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 294-297.

KARATAY, Osman, “Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S.1, İzmir 2010, ss. 99-116.

KURTULUŞ, Rıza, “Dünbili”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, ss. 352-353.

MAENCHEN, Otto J. – Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973.

MANZ, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

MATTHEE, Rudi, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

MEMEDOVA, Hüsametın, “Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 65-75.

MEMMEDOVA, Gövher N., “Urmiye Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.185-206.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ

Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*, Tercüme ve Notlar: Erken Göksu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss. 142-143.

MİNORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953.

MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, “Guba Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 104-122.

ONULLAHÎ, Seyitağa, *XIII-XVIII Eserlerde Tebriz şehrinin Tarihi (Sosyal İktisadi Tarihi)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), haz. İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ahmedîliler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 168-169.

ÖZCAN, Azmi, “Nâdir Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 276-277.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Merâğa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 162-163.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Urmiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss.179-180.

PETRUŞEVSKİ, İvan Pavloviç *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18-Naçale 19 V.*, Leningrad 1949.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990.

SABBÂĞ, Abbas, BOZKURT Nebi, “Müstefvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-148.

SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.

SULTANOVA, Ruhengiz A., “Makı Hanlığı”, *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 168.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, İstanbul 1972.

ŞÜKÜROV Kâmil, *İrəvan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gerçəkliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.

TOMAR, Cengiz, “Revvadiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 36-37.

URFALI MATEOS, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hırant D. Andreaşyon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

USUL, Dilber, “Orta Çağ'da Tebriz”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, C.18, 2021, ss. 82- 106.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ÜREN, Umut, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.1, Kırklareli 2024, ss. 1-20.

YAZICI, Tahsin, “Hoy” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 218.

YILDIRIM, Ahmet, *Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları*, Akademi Yayınları, Ankara 2021.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *Türkler*, C.4, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 754-803.

ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

PARLAYAN YILDIZ AZERBAJCAN'DA TÜRİK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ